

परीक्षामुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः चिद्विष्यः ॥

नताभरत्रिरीरजप्रभाप्रोतनखत्विषे ।
 नमो जिनाय दुर्ध्वारसारवीरमदच्छिषे ॥ १ ॥
 अकलङ्कयसोऽम्नोघेरुद्विषे येन धीमता ।
 न्यायविव्यासुतं तस्मै नमो भाषिकानन्दिने ॥ २ ॥
 प्रमेयवचनोदरचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मादृशाः क्व नु राखन्ते श्रोतिरिक्तासन्निभाः ॥ ३ ॥
 तथापि तद्वचोऽपूर्ववचनारुचिरं सताम् ।
 चेतोहरं श्रुतं यद्वद्व्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वेलेयप्रियपुत्रस्य ह्रीरपथोपरोधतः ।
 शान्तिप्रेषार्थमारब्धा परीक्षामुखपञ्जिका ॥ ५ ॥

श्रीमत्पापपारावारक्षामेयप्रमेयरक्षरक्षवगाहनसम्युत्पन्नेः कर्तुं न पार्यते । इति तदवगाहनाय श्रोतप्राथमिकं प्रकरणमाचार्यः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयाचारक्षाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न खादिति तत्प्रयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञाश्लोकमाह ॥ ० ॥

इत्युक्तार्थः । अहं वद्वे प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्म लक्षणं । किंविशिष्टं लक्ष्म । विशिष्टं पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अत्यमल्यग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽत्यमर्थतस्तु मङ्गलित्यर्थः । कान् । लघ्वीयसो विनियानुद्दिश्य । लाघवं मतिकृतमिह शृण्वते । न परिभाषकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वमभिचारात् । कयोक्ताल्लक्ष्म । तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदास्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्ज्ञेतिर्वा भवति । कस्मात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धिरभावो भवति । कस्मात् । तदाभासात् । प्रमाणाभासात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्मोपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष वग्यासुतो यातोत्पादिवाक्यवत् । इन्द्राद्विमादिवाक्यवत् । तथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य शास्त्रादाववश्यं वक्तव्यमेव । आशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य सर्व्वस्वरहरतत्त्वकसूत्रारत्नालङ्कारोपदेशस्य प्रेक्षावङ्गिरादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विद्वङ्गिरस्योरक्षात् । मातृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्त्वं प्रमाणातदाभासपक्षोपाशानादभिधेयमभिहितमेव । प्रमाणातदाभासयोरेन प्रकरणेनाभिधानात् । सम्बन्धस्यापार्थागतः प्रकरणतदाभिधेययोर्व्याख्याचकलक्षणः प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनश्लोक्तलक्षणमादिशोकोनैव

संज्ञक्यते । प्रयोजनं हि हिंसा भिद्यते ज्ञात्वात् परम्परयेति । तत्र ज्ञात्वात्प्रयोजनं वक्ष्ये
इत्यनेनाभिधीयते । ज्ञात्वाव्युत्पत्तरेव विनयेरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थसंज्ञि-
रित्यनेनोच्यते । ज्ञात्वाव्युत्पत्तनन्तरमावित्वादर्धसंज्ञिरिति ।

ननु निःशेषविज्ञोपशमनायेष्टदेवतानमकारः ज्ञात्वाकृता कथं न कृतः इति न
वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् । अथवा वाचनिकोऽपि नमस्कारोऽन्येवादि-
वाकोनाभिहितो वेदितव्यः । केवाज्जिज्ञास्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् ।
यथा श्वेतो घावतीत्युक्ते सा इतो घावति श्वेतशुण्युक्ते घावति इत्यर्थेऽयमतीतिः ।
तत्रादिवाक्यस्य नमस्कारपरताभिधीयते । अर्थस्य ज्ञेयोपादेयलक्षणस्य संज्ञिर्द्विर्त्तमिर्भवति ।
कक्षात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवशरणादिस्वभावा वाहरङ्ग-
लक्षणा च लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अखनसाणः शब्दः । मा च आणस्य माणो । प्रकृष्टो माणो
यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविबुधित्युक्ते दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यं च भगवानर्हन्नेवाभि-
धीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संस्तवनमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणाद-
वधिभूततदर्थसंज्ञिर्भवति । तदाभावाच्च हरिहरादेरर्थसंज्ञिर्न भवति । इति हेतोः
सर्वज्ञतदभासयोः लक्ष्य लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्र्यविशेषेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेकानैमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणासु चतस्र्यु विप्रतिपत्तिरु
मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयसे परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत् प्रमाणम् । तस्य च
ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य शङ्किकर्षादेः नेयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्व-
व्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्वृत्त्यस्य
प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं योगतेः परिकल्पितं तद्विरासार्थं व्यवसायात्मकप्रवणम् । तथा वाहरिर्धा-
पङ्गतृणां विज्ञानाद्देतवादिनां पश्यतोहराणां शून्यैकान्तवादिनां च विषयार्थव्युदासार्थसं-
प्रवणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं पृथ्वीतन्त्रादिधारावादिज्ञानस्य प्रमाणातापरिहारार्थमुक्तम् ।
तथा परोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्ष-
ज्ञानवादिनां योगानाञ्च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्यतिव्याप्यसम्बन्धोपपरिहारात्
सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्यं प्रमाणात्वादिति
हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमान्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्दिष्टोपपत्तिः । प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादि-
वत् । तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिर्घटादिस्य ।
प्रमाणञ्च विवादापन्नम् । तस्मात् स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च
प्रमाणत्वमशिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येऽपि विप्रतिपत्तमभावात् ।
अन्यथा स्नेष्टानिष्टसाधनबूधणायोगात् ।

अथ धर्मिण एव हेतुत्वे प्रतिचार्यकदेशासिद्धो हेतुः स्यादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं
कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां दोषाभावात् । एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्या-
शेषविशेषनिष्ठत्वात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोर्गमकत्वम् अप्रत्यक्षयानुपपत्तिबलेनेति ।
सा चात्र नियमवती विपत्ति बाधकप्रमाणवत्ताङ्गित्वैव । एतेन विरुद्धत्वमनैकान्तकत्वञ्च
निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिण्यवादिनाभावनियमनिष्ठयलक्षणत्वायोगादतो

भवत्येव साध्यविद्विरिति केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतोरगमकत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणोदसत्त्वादिद्यादिवत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्वीकृतप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं मुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितज्वाहितञ्च हितारहिते तयोः प्रामिष्ठ परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनापमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थं प्रमाणं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगमं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हितारहित-प्रामिष्ठपरिहारमसर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तद्व हितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थं यथा घटादि । हितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चेतद-विद्वत् । हितप्राम्ये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेषयन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनि-तया । सकलप्रमाणवादविभ्रममसत्त्वात् ॥ २ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निरूप्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवत्यत्र न युक्तिमुत्पण्यासः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विक्त्यकत्वेऽप्यविसंवादाकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्म्मनिर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवादिति दृष्टान्तइति । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययासान्ध्यावसायस्वभावसमारोपाविरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविस्वा-दित्युपपद्यते । अविस्वादत्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधव्यापि समस्तस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथार्प समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोर्भेदेऽपि व्यापव्यापकत्वधर्म्माधारतया भेदापपत्तेः । शिंशपात्ववृत्तत्ववत् ॥ ३ ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकृत्य प्राह ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽप्युपार्थैर्हत्यर्थः । तेनैवाति ज्ञानविषयस्यावयवादिमुहीतत्वेऽपि न पूर्णार्थत्वम् । अवयवादिनेहार्थाविषयभूतावाक्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथात्मककार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि मुहीतोऽपि न केवलमनिश्चितस्वेत्यापिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थे भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति श्यामलताकारतया यद्विहृतं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति अपदिश्यते । प्लुतसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य स्वव्यवसायन्तु न विद्मः इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्थान्मुखता स्तोन्मुखता तथा स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्तोन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

अत्रोल्लेखमाह ॥ ८ ॥

ननु ज्ञानमर्थमेवाधवत्यति न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति केचित् । कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्यं । तेषां मतमखिलमपि प्रतीतिश्चाधित-
मिति दर्शयन्नाह ॥ ९ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव क्षमिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत्
कर्त्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता च करणञ्च क्रिया च तासां प्रतीतिस्तस्या
इति हेतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे यथाक्रमं तत्प्रतीतिर्द्रष्टव्या ॥ ९ ॥

ननु शब्दप्रागर्शसचिवैर्यं प्रतीतिर्न वस्तुतत्त्वबलोपजातेत्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लेखमाचष्टे ॥ ११ ॥

का वा लौकिकः परीतको वा । तेन ज्ञानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तयोक्तस्तं
प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयधर्मस्य विषये उपचारात् । तस्यैव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन
नेच्छेत् । अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपमासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवन् नाम उक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न
तावत्स्वतः । अत्रिप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोजनवस्थाप्रसङ्गात् । इति मतद्वयमाशङ्क्य
तन्निराकरणेन स्वमतसवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तयं अभ्यासदशायां
स्वतोऽनभ्यासदशायाञ्च परतइति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशाया
परतः । प्रामाण्योऽप्यनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणम् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्मरति
विषयपरिष्कृतिस्तलक्षणे वा स्वकार्यं अभ्यासतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतइति
निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदनर-
ख्येष्टाभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रम् । विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिः ।
नाद्यप्रामाण्यं स्वतएव प्रामाण्यन्तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्य-
यांतरकाभ्यां हि त्रिरूपाल्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षविषयं
तस्यैव प्रतिपत्तयं नात्यर्थेति ततएवाप्तोक्तत्वगुणसङ्गादेऽपि न तत् कृतमागमस्य प्राप्तायम् ।
तत्र हि गुणभ्यां दोषाणामभावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययसलक्षणाप्रामाण्यद्वयमस्तीति
प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपेक्षितमास्त एव इति । ततः स्वतः प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्र्यतर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिष्कृतिस्तलक्षणे स्वकार्यं स्वप्रदृशसापेक्षमसिद्धेतिप्रामाण्या-
देव ज्ञानादिषयपरिष्कृतिस्तलक्षणाकार्यदर्शनात् ।

ननु न परिष्कृतिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिष्याज्ञानेऽपि सद्भावात् । परिष्कृति-
विशेषन्तु नासृहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि ब्रालविलक्षितम् । न हि प्रामाण्य-

प्रश्नोत्तरकालमुत्पत्तयवत्त्वात् : परिच्छित्तेर्विषयोऽवभासते । कुहीतप्रासाध्यादीनि विज्ञाना-
द्विदिशेषविषयपरिच्छेदोपलब्धेः ।

ननु परिच्छित्तिमात्रस्य श्रुतिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रमाणाकार्यत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् भवेदेवं यद्यप्यन्यथात्वप्रत्ययस्य हेतूत्पत्त्यदोषज्ञानाभ्यां तद्भाषीत्येति । तस्माद्
यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोवेति तत्र स्वतस्य प्रमाणाख्यमिति । न वैव-
धप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषत्वभावसामग्रीस्यपेक्षतपोत्पत्तेः ।
निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्ये स्वप्रवृत्त्यपेक्षत्वात् । तद्वि यावद् ज्ञानं न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्तयतीति ॥

तवेतत् सर्वमनस्यतपोविलक्षितम् । तथाहि न तावत् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र-
कारापेक्षत्वमसिद्धमात्रप्रणीतत्वलक्षणगुणासङ्गिधाने सत्येवामप्रणीतवचनेषु प्रामाण्यदर्शनात् ।
यद्भावाभावाभ्यां यथोत्पत्त्यनुत्पत्तौ तत्कारणकमिति लोकोऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम् ।
विधिमुत्तेन कार्यमुत्तेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । तत्र तावदाश्रयप्रणीतशब्देन प्रतीति
गोचानामित्युक्तं आश्रयप्रणीतत्वहानिप्रसङ्गात् ।

अथ चतुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नेर्मन्वादिगुणानामबलावासादि-
भिरप्युपलब्धेः ।

अथ नेर्मन्त्वं स्वरूपमेव न गुणसार्हि चेतोरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतेव
न दोष इति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषसार्हि लिङ्गाख्य चतुरादेर्वा तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुणः कथं न
भवेत् । आशङ्क्येऽपि शब्दे भोहादिलक्षणस्य दोषस्याभावमेव यद्यप्यज्ञानादिलक्षणगुण-
सद्भावमभ्युपगच्छद्भूनात्र तथा नेच्छतीति कथमनुमत्तः ।

अथोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तोऽपि न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्तिरिति । किन्तु दोषाभाव
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञाभावेन साध्यविह्वरयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिद्विशेषनमुत्पत्त्याभ्युपगमात् महामोहात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धिरेव तत्र हेतुरित्येवम् ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि वैकल्यमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नाशम्भसो हेतुरपि
आप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यतएव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावसाकल्यभावाच्च प्रामाण्या-
वत्त्वे आप्रामाण्यस्योत्पत्तिर्गमसाकल्य इत्यप्रामाण्यं स्वतरेवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुन्वत्तभाषितमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभावइत्यभिप्रेयता गुणेभ्यो गुणस्येत्यभिहितं स्यात् । भावा-
त्कारणत्वभावत्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यावत्त्वं प्रामाण्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिपक्षः ।
आशङ्क्योपलब्धत्वात् । तथानुमानतोऽपि गुणाः प्रतीयकतएव । तथाहि प्रामाण्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्यत्वे सति कार्यत्वात् आप्रामाण्यवत् । तथा प्रामाण्यप्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटवत्त्ववदिति च । ततः स्वतः प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिच्छित्तिलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वप्रवृत्त्यपेक्षतपोत्पत्तेः इति
नैकान्तः । क्वचिदभ्यस्तविषयस्य परापेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनन्यत्वे तु लक्षकमरोचिका-
वाधारणप्रदेशे कलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यमिदं कलं विशिष्टकारधारित्वात् । घटवैदिकापे-
ठकशर्तुरारावदरोचगम्यत्वाच्च परिदृष्टकलवकित्यनुमानज्ञानावर्धकक्रियाज्ञानाच्च अतःविदु-

प्रामाण्यात् प्राचीनज्ञानस्य यथार्थत्वमाकलयमवकथ्यत इव । यदप्यभिहितं प्रामाण्यप्रवृत्तो-
त्तरमुत्तरप्रवृत्त्यातः परिष्कृतिविशेषो नावभासतइति तत्र यद्यप्यस्तत्रविषये नावभासत
इत्युच्यते तदा तद्विषयत इव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिष्कृतिविशेषाभ्युपगमात् ।
अनन्यस्तत्रविषये तु तदुपपन्नोत्तरकालमकथ्येव विषयावधारणस्यभावपरिष्कृतिविशेषः पूर्वं
प्रमाणाप्रमाणाधारण्या एव परिष्कृतिरुत्पत्तेः ।

ननु प्रामाण्यपरिष्कृतगोरमेवात् कथं पौष्टीपर्यमिति । नैवं न हि सर्वपरिष्कृतिः
प्रामाण्यात्मिका । प्रामाण्यान्तु परिष्कृतमात्मकमेवेति न दोषः ।

यदप्युक्तम् । बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोह्यत इति । तदपि फलुभाषित-
मेव अप्रामाण्येऽपि तथा भाषितं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथमप्रमाणादेव ज्ञानमुत्पद्यते
पश्चादबाधदोषगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्वकार्यं
कृत्विदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतःपरतयैति निर्णेतव्यमिति ॥

देवस्य सम्मतमपास्तवसस्तदोषं
वीक्ष्य प्रपञ्चवचिरं रचितं वसस्य ।
साण्डिकान्दिविभुना शिशुबोधयेतोः
मानस्यरूपमधुना स्फुटमभ्यधायि ॥

इति परीक्षासुखलघुदुस्तौ प्रामाण्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ प्रामाण्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरर्थक्यानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिपत्तिपत्रं सकल-
प्रमाणभेदसम्बन्धप्रवृत्तं प्रमाणेयताप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं पराकथ्यते । तत्प्रमाणं स्वस्वपेक्षावगतं द्वेधा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामन्वेष्टानर्थात्वात् ॥ १ ॥

तद्वृत्तित्वमप्यन्तानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंश्लेषालिनीं संख्यां प्रत्यक्षीकरोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्षं ताभ्यां मेवात् प्रमाणाद्येतिशेषः । नहि पर-
परिकल्पितेकद्वित्रिचतुःपञ्चदशप्रमाणसंख्यामियमे निश्चितप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभाजनं
शक्यं कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्षप्रमाणवादिनः चातुर्लक्षं नाभ्यसे शैक्विकक्षान्तर्भादो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामग्रीस्वरूपमेशत् ।

अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विशंदादसंभवात् । निश्चिताविनाभावास्तुक्कालं लिङ्गिनि
ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकज्ञावनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गक लङ्गुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कथायरोपेताहामात्मलकानामेतद्दृष्टकालसम्बन्धिनं दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
दृष्टान्तरसम्बन्धे चान्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्व्याभिचार्यं च सतामृतवत् । सतामिश्र-
पादिसंभावनाह । तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालछटिकादौ धूमस्य शक्रमुर्द्धि चान्यथापि
भावात् पादकव्याभिचार्यं । ततः प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमख्येवाविशंदादकत्वादिति ।

तदेतद्वाक्यविलक्षितविद्याभाति उपपत्तिमूल्यात्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षलोप्यादक-
कारण्याभावादाशङ्क्यनाभावाद्वा प्रामाण्यं निश्चिद्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

त्पादस्य मुनिश्रितानुष्ठानपुनर्पत्तिनियतनिश्चयलक्षणस्य साधनस्य सङ्गात्वात् । नो खल्वपुद्गी-
चीनः पतः तत्रालम्बनस्य पात्रकादौ सकर्ताविचारचतुरन्वितसि सर्वदा प्रतीयमानत्वात् ।

यदपि स्वभावहेतुर्जातिभारमस्मादनमुक्तं तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्याप्यरूपस्यैव स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वाभ्युपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्याभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गान् । किञ्चैवं वादिना नाथ्यज्ञं प्रमाणं व्यतिष्ठति ।
तत्राप्यावसवादस्यागाणत्वस्य च प्रामाण्यावनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतुारण्यनार्थापि सभावर्तनं तदर्थशक्तिरलक्षितम् । सुविशेषितस्य कार्यस्य
कारणाव्याभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ल्वलनकार्यो मूधरानितम्बादावतिवहल
धवलतया प्रमर्षेणुपलभ्यते । न तादृशो गगणलघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रमुद्गेन धूमस्यान्यथापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रमुद्गो
अग्निस्वभावाऽन्यथा वा । यद्वाग्निस्वभावस्तदाग्निरिति । कथं तदुद्गतधूमस्यान्यथाभावः
शक्यत कल्पयितुम् । अथानाग्निस्वभावस्तदा तदुद्गवा धूम एव न भवेत्ततः कथं तत्र तस्य
तद्वर्गभित्तिरिति । तथाचाक्तम् —

अग्निस्वभावः शक्रस्य मुद्गो चेदग्निरिव सः ।

अथानाग्निस्वभावाऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किञ्च प्रत्यक्षप्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण ग्रहीतुम-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्राप्तपशुतेति चेत् आयातं तर्हि कार्यार्थकार-
णानुमानम् । अथ लाकयवहारापत्तयेष्यत एवानुमानमपि । परलाकादावेवानभ्युपगमात्
तदभावादिदिति । कथं तदभावाऽनुपलब्धिरिति चेत् तदनुपलब्ध्यानिर्द्वाजनिमित्तमनुमानमपरमा-
पतितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुज्ञातानुमितमन्तरणं नापपत्तिमियत्ताति
प्रागेवाक्तमित्युपरम्यते । तदप्युक्तं धर्मकीर्तना —

प्रमाणेतरसामानाधिक्येतरान्यथा गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गात् प्रतिपद्याच्च कस्यचित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमिति सौगतम् । सार्थापि न युक्तवादी । स्मृत-
रविमर्वादित्यास्तृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सङ्गात्वात् । न च तस्या विमर्वादाप्रामाण्यम् ।
तत्तद्वर्गादिवलापापत्तेः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतरप्रामाण्यं न । तथाह्यनुभूतनार्थेन साव-
लम्बनत्वापत्तेः । अनाथाः प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं स्मरणेणविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतरप्रामाण्यऽनुमानवात्तोपि दुर्लभा । तथा व्यापेरविषयीकरणे तदुत्थाना-
यागादिदिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तोरिति ।
सर्वं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वैत्वसंख्यानियमं विधेयतीति किं नाश्रित्या ।
तथा प्रत्यक्षानुमानमपि सौगततयप्रमाणसंख्यां विधेयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानया-
रनन्तभावात् ।

ननु नदिदति स्मरणादिमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यक्ष-
ज्ञानाख्यं यद्यपि प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविधेय-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानविषयसार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-

त्वात् । पृथ्वीत्तरविवर्तवर्तकद्रव्यं हि प्रत्यभिज्ञानविषयः । न च तन् स्मरणेनापलभ्यते
तस्यानुभूतविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ।

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमनइज्ज्ञानं नास्तीति तदप्युक्तम् । अग्नेदपरामर्शरूपतया
भिन्नस्यैवावभासनात् । न च तयोर्गन्तारस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वसंज्ञा विभिन्नविषय-
त्वात् । न च तत् प्रत्यक्षोन्तर्भवकनुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वं नाविनाभूत-
लिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पृथ्वीपरविकारव्याप्यकत्वाविषयत्वात् । नापि स्मरणे
तर्नापि तदेकत्वस्याविषयीकरणात् ।

अथ संस्कारस्मरणसहकृतमिन्द्रियसंघ प्रत्यभिज्ञानं जनयतीतीन्द्रियज्ज्ञाध्यक्षमेवेति
न प्रमाणात्तरिमत्यपरः । साऽप्यनिर्वालाश्च एव स्वविषयाभिमुखेन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य
सहकारिशतसमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायागार । विषयान्तरज्वातीत-
साभ्यतिभावस्याव्याप्यकद्रव्यमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरवार्त्तिनं चरितार्थत्वाच्च । नाप्यदृष्ट-
सहकारिसव्यपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयमुक्तदोषादिव ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि ।
स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविज्ञासंभवादात्मना विशिष्टज्ञानाव्यतिरिक्तं ।

नन्वनुनादिसंस्कृतमपि चक्षुः सातिशयमुपलभ्यते इति चेत् न । तस्य स्वार्थानति-
क्रमेणैवातिशयापलभ्यः न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम् —

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरमुत्तमादिदृष्टौ स्यात् न रूपं श्रोत्रवृत्तितः ॥

इति । नन्वस्य वार्त्तिकस्य सत्वेनप्रतिपक्षपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न ।
इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्र सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तः । नहि सत्त्वा
दृष्टान्तधर्म्मो दार्ष्टान्तिके भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थित
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामर्थ्यस्वरूपमेवादिति । न चेदप्रमाणम् ।
तत्राऽपि परिच्छिन्न प्रवर्तमानस्यार्थाक्रियायामविवक्षादान् प्रत्यक्षवर्त्ति । न चेकत्वापलापे
असम्भवादित्यस्या । एकत्वाभावे बहुस्यैव मोक्षादर्थहीनतमन्वयस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनु-
मानस्य च व्यवस्थायासादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्गावादप्रामाण्यं तद्विषये
प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्तं । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत बाधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमति-
प्रसङ्गेन ॥ तथा सांगतस्य प्रमाणसंख्याविराधिबिध्वस्तबाधं तर्कात्म्यमुपपत्ताकत एव । न
चैतन्प्रत्यक्षं श्रुतमेवेति । साध्यसाधनयार्थाप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षविषयत्वात् ।
न हि तद्विषयो व्यापारान् कर्त्तुं शक्नोति । अत्रिचारकत्वात् सन्निहितविषयत्वाच्च ।
नाप्यनुमान तस्यापि दर्शार्थविषयविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । तद्विषयत्व वा प्रकृता-
नुमानान्तरविकल्पद्वयानां तत्क्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावितरेतराश्रयत्व-
प्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायासु अनुमानमात्मनमासादयति । तदात्मलभं च व्याप्ति-
प्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरैणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थावसृष्टपरपक्षचमृ चज्जमीति ।

नानुमानगम्या व्याप्तिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितैरागमापमानार्थापत्तयभावः
साकल्येनाविनाभाववगतिः । तेषां समयसंसृष्टीतसादृश्यानुमानव्याप्यताभावविषयत्वेन
व्याप्यविषयत्वात् । परैस्तथानभ्युपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टभावाविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तर्न प्रमाणात्तर तदर्थ

श्रव्यमित्यपरः । सोऽपि न पुक्तशरीरौ । विकल्पस्याध्यस्तपृष्टौ तद्विषयस्य तदपृष्टौ तद्विषयस्य वा तद्व्यवस्थापकत्वमाद्यौ पक्षे इष्टं न खेयं तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याप्यगोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकल्पद्वयमुपलोक्यत इव । तद्विकल्पज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणास्तरमनुमन्तव्यं प्रमाणाद्व्यवस्थानन्तर्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्रामाण्यं तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणाभावाच्च । सर्विगधादिलिङ्गादप्यत्युत्थानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पकमविसंवादकञ्च प्रमाणं प्रमाणाद्व्यवस्थान्मुपगम्यमिति न सौगताभिमतप्रमाणावस्थानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणाव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति यदत्रापि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिप्रवृत्तपक्षोपलक्षितोऽनुपलम्भात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलेनोद्घोषविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यास्ताम् । प्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तिविषयीकरत्वात् । तदन्तर्त्वे च प्रमाणास्तरत्वमि-
त्यर्थमिति । अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न पुक्तम् । फलस्यानुमान-
लक्षणफलहेतुतया प्रमाणात्वाविरोधित्वात् । यथा सन्निकर्षफलस्यापि विशेषज्ञानस्य
विशेषज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणात्वमिति न वैधेयिकाभ्युपगतोद्घोषविकल्पः प्रमाणा-
न्तरत्वमतिवर्त्तते । एतेन त्रि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणावतिनोऽपि साध्यास्तपादप्रभाकरजैमिनयः
स्वप्रमाणावस्थानं न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमत्रगन्तव्यमुक्तमन्येन स्मृति-
प्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणावस्थानपरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव
प्रमाणे इति स्थितम् ॥ ३ ॥

अथ प्रमाणाभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति वर्त्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं
तन्न प्रत्यक्षं यथा परीक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिज्ञा-
र्थकदेशासिद्धौ हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंबन्धद्वयः
प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मी धर्मि वा । हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणो
हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मि-
त्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽननुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यसम्भवं । साध्यस्य
स्वरूपेणोदासिद्धत्वात् । न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिणा व्यभिचारात् ।
सपक्षे वृत्ताभावाद्भेदोत्पन्नस्य इत्यप्यसत् । सत्त्वभावात् साधनसङ्गममेवाङ्गशङ्करं अङ्गी-
कुर्वतां तथागतानां सत्त्वाद्विज्ञेयानां अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् पक्ष-
व्यापकत्वाच्च अनन्वयवत्त्वं प्रकृतेऽपि सप्तमम् ॥ ३ ॥

इदानीं स्वोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरेता प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनावयधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ।
यद्यप्यवयवस्यावयवहेताप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परीक्षत्वं विषयविषयिकोर्भेदेना-
प्रतिपक्षे । यत्र विषयविषयिकोर्भेद इति व्यवधानं तत्र परीक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्ष-
विषयकैकात्म्यप्राद्व्यापारेभिन्नोपलम्भात् अध्यक्षस्य परीक्षतेति । तदप्युक्तं भिन्नविषयत्वा-

भावात् । विशदृशसामग्रीजन्या भिन्नविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न
ज्ञाः । न केवलमेतदेव विशेषवस्तुया वा प्रतिभासनं सविशेषदर्शनसंस्थानार्तिः प्रहर्षं
वेशदाम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्वेधा । मुख्यसंयवहारभेदादिति मनसिकृत्य प्रथमं सांयवहारिक-
प्रत्यक्षस्यात्पादिकां सामर्थ्यौ तद्वदञ्च ग्राह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांयवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संयवहारः । तत्र भव्यं सांयवहारिकम् । ध्रुयः किम्भूतम् ।
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चतुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं
यस्य । समस्तं व्यक्तञ्च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजात-
मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणापर्यन्ततया चतुर्विधमपि बहुविद्वादिश-
भेदमष्टवत्त्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-
चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णांमपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टवत्त्वारिंश-
द्वेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य घटत्रिंशदुत्तरा त्रिंशती संख्या प्रतिपत्तव्या ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नास्तीति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-
ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियसमत्वात् ।
अन्यथा तस्य व्यवसायायागात् । स्मृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं
नामाध्यक्षमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षस्यात्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकारेण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि
किं न कारणत्वेनास्तीति । तद्वदने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहादिनेययामोह एव स्यात्
तद्विज्ञानवधारणात् । न च भगवतः परमकारणिकस्य चेष्टा तद्व्यामोहाय प्रभवतीत्या-
शङ्कयामुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु वाञ्छालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात् साधनविकलो दृष्टान्त इति
नेयमव्यं भति वाञ्छालोकास्यापि तमोभावात् अन्यस्यासम्भवात् तज्जाद्व्यस्यासम्भव इति ।
विस्तरयेतदलङ्कारं प्रतिपादितं बाहुव्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव साधो हेत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकी नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं यथा
केशोऽणुकृच्छानम् । नानुविद्यते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकादिति । तथा आलोकोऽपि ।
एतावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्चरदृष्टान्त इति । नक्तञ्चरा माजरीरादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थकारञ्चार्थस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति
नियमायोगात् । तदुत्पत्तिरालोकादावविशिष्टत्वात् तादृष्यसंहिताया एव तस्याखं प्रति
नियमहेतुत्वात् भिन्नकालेऽपि ज्ञानक्षययोग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाकम् -

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव पुत्तिश्चास्तदाकारार्पणसमम् ॥

इत्याशङ्कयामिदमाह ॥ ८ ॥

अर्थजन्यमर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणं तेनातदाकारमपि इत्यर्थः ।
उभयव्यपि प्रदीपां दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जनस्यातदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं
नथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यद्यर्थादज्ञातस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तदा नियतदिग्-
देशकालवर्त्तमानाप्रकाशप्रतिनियमे हेतारभावात् सर्वं विज्ञानसमप्रतिनियतविषयं स्यादिति
शङ्कायामाह ॥ ९ ॥

स्वानि च तानावरणानि च स्वावरणानि तेषां तय उदयाभावस्तीषामेव सदवस्था
उपशमः तावैव लक्षणं यस्याः यावतायाः । तथा हेतुभूतया प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षासति शेषः । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवं ततो नास्तदर्थ इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कल्प-
यित्वापि तादृष्य तद्वृत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यतावश्यमभ्युपगन्त्या । तादृष्य समानार्थः
तद्वृत्तपरिनिन्द्यादिभिः तद्वृत्त्यापि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययैः तत्त्रितयस्यापि शुक्तिं शङ्क-
यानाकारज्ञानं कर्मिचारात् योग्यतावश्यमेव श्रेय इति । स्तेन यदुक्तं परेण —

अर्थेन घटयत्येतां न हि मुक्तापर्यवृत्ताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतः प्रमाणं मेयरूपता ॥ इति

तन्निवृत्तं समानार्थाकारनानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः सङ्गावात् । न च परेषां सारूप्य
नामासिक्तं वस्तुभूतमिति योग्यतयेवाप्यप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ ९ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेदाभ्यां इति मतं निराकरोति ॥ १० ॥

कारणादिकारणं न परिच्छेद्यमित्यनेन कर्मिचाराः । न त्रयः कारणत्वात् परिच्छेद्यत्व
अपि न पाश्चात्त्यात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोष्णकृमिदिना कर्मिचारात् ॥ १० ॥

इदानीमतीन्द्रियप्रत्ययं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्र्यो द्रव्यकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणमेव विशेषितानि
अखिलानावरणानि येन तत्तथाक्तम् । किं विशेषम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कादृशप्रशयतः सामग्र्येण विशेषः । अशयता वेशदी किं कारणमिति चेत् प्रतिव्यवाभाव
इति त्रयः । तथापि किं कारणीयमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वञ्जाति त्रयः ॥ ११ ॥

स्तदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्वविधमनःपथ्याययोरनेनाहंश्रद्धाद्व्यापकमेतद्वृत्तमिति न वाच्यम् । तथारपि
स्वविषये अशयता विशेषत्वादिविधमनःश्रद्धात् । न चेवं मतिप्रतयारित्यतिव्याप्तिप्रसिद्धारः ।
तद्वृत्तनोद्विधमनःपथ्याययोरनेनाहंश्रद्धाद्व्यापकमेतद्वृत्तमिति न वाच्यम् । तथारपि
स्वविषये अशयता विशेषत्वादिविधमनःश्रद्धात् । न चेवं मतिप्रतयारित्यतिव्याप्तिप्रसिद्धारः ।

नन्वविधमनःपथ्याययोरनेनाहंश्रद्धाद्व्यापकमेतद्वृत्तमिति न वाच्यम् । तथारपि
स्वविषये अशयता विशेषत्वादिविधमनःश्रद्धात् । न चेवं मतिप्रतयारित्यतिव्याप्तिप्रसिद्धारः ।

नाप्यनुमानात्तत्परिमिद्विरनमानं हि गृहीतमव्यवस्थेकदेशदर्शनदसन्निकृष्टे वृद्धिः । न
च सर्वज्ञसङ्गावाविनाभावकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा संप्रणामः । तज्जन्मैः पूर्वं तत्त्व-
भवस्य तत्कार्यस्य वा तत्सङ्गावाविनाभावविनो निश्चेत्तमशक्तं । नाप्यागमात् तत्सङ्गावः ।
न हि नित्यो नित्यो वा तत्सङ्गावं भावयेत् । न तावन्निवृत्तः । तस्याप्येवादिरूपस्य कर्म-
विशेषमनावरणत्वेन पुनर्विशेषादवगच्छत्वायां तत् । अनादौ गमस्यादिमत्युक्तवाचक-
त्वं घटनावृत्तिः ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति तस्यापि तत्पक्षीतस्य तन्निश्चयमन्तरं प्राप्ताख्या

निष्पत्त्यात् । इतरैतराश्रयत्वाच्च । इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणाभावस्याशेषज्ञप्ररूपण-
परत्वं नितरासम्भाव्यमिति । सर्वज्ञसदृशस्य परस्य ग्रहणसम्भाव्यं नोपमानमनन्याधामृत-
स्यार्थस्याभावाद्वाच्यार्थोपत्तरपि सर्वज्ञादशोधकमिति । धर्माद्युपदेशस्य व्यापारार्हापि सम्भवात् ।
द्विविधा ह्युपदेशः सम्यग्मिथ्यापदेशभेदात् । तत्र सत्त्वादीनां सम्यगुपदेशो यथार्थज्ञानोदय-
वेदमूलत्वात् । बुद्धादीनां व्यासोद्घूर्णकं तदमूलत्वात् । तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वादभावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांश्च प्रत्य-
क्षादिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदयुक्तम् ।
तदग्रहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तथाहि कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसत्तात्कारि तद्ग्रहण-
स्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रति-
बन्धप्रत्ययं न तत्तत्मात्तात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसत्तात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वं
सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वं नात्मना
सिद्धम् । चादनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यानग्रायोगादस्यैवादर्शाद्रूपप्रतीतिरिति । व्याप्ति-
ज्ञानात्प्रतिबन्धलाघावार्थविषयज्ञानसम्भवः । केवलं वेश्ये विवादः ।

तत्र चावगणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्यावृत्तार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीक्ष-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेद्व्युत्त दाषावरणे क्वचिन्निर्मुले प्रलयमुपव्रजतः प्रकृष्यमाण-
हानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणा हानिः स क्वचिन्निर्मुले प्रलयमुपव्रजति यथाग्निपृष्ठाका
पसारगतिकटुकालकात्यन्तज्ज्वलितरङ्गमलद्वयात्मनो ह्यग्नौ मलमिति । निष्ठासातिशयवती
च दाषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यामितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणमावशतया स्वविषयवबोधकत्वाद्भजो-
नीहाराद्युत्तरितापेक्षानवदिति । न चात्मनाऽमूर्तत्वादावरकावृत्तरागः । अमूर्तार्था अपि
चेतनाशक्तमदिरामदनकोद्वार्दिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तदावरणस्य इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृत्तप्रत्ययत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धायोगात् । नापि मनमस्तोरावरणमात्म-
व्यातिरेकणापरस्य मनसा निषेधस्यमानत्वात् । ततो नाभुत्तस्यावरणभावः । अतो नाभिद्वं
तद्ग्रहणस्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावभावत्वात् । नाप्यनकारात्मकं वेशतः सामान्यतया विपरीतं वृत्तभावत्वात् । विपरीत-
ताद्यपि स्थानप्रत्ययतागमासम्भवाद् कालात्ययापदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपत्तयः प्रतिपत्त-
साधनस्य हेतारभावात् ।

अथदमस्य विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाण्यादिसत्त्वाच्च
रण्यापुरुषवदिति । नेतृत्वम् । वक्तृत्वादेरसम्बन्धतुल्यात् । वक्तृत्वं हि दृष्टविस्तृष्टार्थवक्तृत्वं
तद्विरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा । गत्यन्तरात्वात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्य-
तावृषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तद्विरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयसन्तरण
नाप्युच्यते इति । वक्तृत्वसामान्यमपि विपरीतविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनयात् ज्ञान-
प्रकर्षं वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवती वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषदुर्घटितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तदवृत्तित्तु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरायायोगात् । पुरुषत्व

सामान्यम् सन्निर्घटितपक्षव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कस्यचित् पुनश्चातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषज्ञस्य ।

अथास्मिन्ननुमानेऽहंतेः सर्व्ववित्त्वमनर्हतो वा । अनर्हतेतद्वैद्व्याक्यमप्रमाणं स्यात् । अनर्हतेतद्वैद्व्याक्ये न श्रुत्या सामर्थ्येन वावगन्तुं पार्य्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा चेतोः पक्षान्तरेऽपि मुख्यवृत्तित्वात् इति । तदेतत्परेषां स्ववधाय कुतोऽप्यपनयेद्विधिविशेषप्रत्यक्ष सर्व्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्व्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं व्यक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन जात्युत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्ते व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापको वा । यद्यव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कश्चिदर्थं पुच्छाति । अथ व्यापकः शोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन
वावगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा पक्षान्तरेऽपि मुख्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमतो
निर्व्वीधात् साधनादशेषज्ञत्वमिति ।

यस्याभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्व्यावृत्तयः
सङ्गावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमुल्लेख्यप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

वृद्धीत्या वस्तुसङ्गावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपक्षेऽपि ॥

इति च तावत्तुं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिलोकसत्तत्त्वस्तुसङ्गावग्रहणे अन्यत्रा-
न्यदा वृद्धीतसर्व्वज्ञस्वरूपे च सर्व्वज्ञनास्तिताज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापश्य । न च
कस्याचिरवृत्तादर्शिनस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्व्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्व्वज्ञत्वं हि
चेतोऽधर्मतयातीन्द्रियम् । तदपि न प्राकृतपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणमुदयमाभा-
दयेत् । अशेषज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या अशम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञातुरेव सर्व्वज्ञत्वमिति ।

अत्राप्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । ततः सिद्धं मुख्य-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्व्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् अश्रुत्यादिदर्शनं तदसा-
म्भवादनदोषोऽपि परिहृत इव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् यथा सत्यस्वप्नज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनावल्लादतत्त्वज्ञवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहितं कारामारे तमसि च सूचीमुखाप्रवृत्तये ।

समिधं विभोऽलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपसम्मात् ।

ननु च नावरणविशेषादशेषज्ञत्वमपि तु तनुकरणधुवनदिनिमित्तत्वेन । न चात्र
तन्वादीनां बुद्धिमद्वेतुक्तत्वमसिद्धमनुमानादेलास्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विषयधिकरण-
भावापन्नं सर्व्वीपर्व्वततत्तत्त्वादिकं बुद्धिमद्वेतुक्तं कार्य्यत्वात् अचेतनोपादानत्वात्सन्निवेश-
विशिष्टत्वाद्वा व्यक्तादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्वतश्चतुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रेद्यावाभूमौ जनयन् देव रक्तः ॥

तथा व्यासवचनञ्च ।

अज्ञां जन्तुर्गनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरपेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभनेव वा ॥

नचाचेतनेरेव परमाख्यादिकारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमत्तः कारणस्थानर्थक्यं अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापाराधोमात् सुव्यापित्वत् । न चेवं चेतनस्यापि चेतनाकारपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषज्येष्ठत्वानिरतिशयत्वात् सर्वज्ञवीजस्य क्लेशकर्मविपाकाशयेर-परासृष्टत्वात् अनादिभूतानश्चरानसम्भवाच्च ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्मविपाकाशयेरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजम् । स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदविति च ।

ऐश्वर्यसंप्रतिहतं सच्चोदिराग-

सुप्तिर्निर्गमजनिता वशिसेन्द्रियेषु ।

आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-

र्चानञ्च सर्वविषयं भगवन्सर्वेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमासङ्गं सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेः । नापि विरुद्धं विषय एव वृत्तरभावात् । नाप्यनेकान्तिकं विषये परमाख्यादावप्रवृत्तेः । प्रतिपत्त-सिद्धिनिवन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तत्त्वादिर्कं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वात् आका-शादिवदित्यस्यैव प्रतिपत्तसाधनमिति । नेतद्युक्तं हेतोरसङ्गत्वात् । सन्निवेशाविश्रुत्वेन प्रासादादिसमानसातीयत्वेन तत्त्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशस्तत्त्वादाविति चेत् न सर्वस्मिन् सद्दृश्यस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमद्विमित्तेतरत्वसिद्धिः कृत्रिमैर्मिथ-मुक्ताफलादिभिर्व्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति सूक्तं बुद्धि-मद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववैदित्यमिति ।

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविश्रुतिरिद्वचनमेव कार्यत्वादेरसम्भवेतुत्वेन तज्जनित-ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्यात् अभूत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धुत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्युः पक्षस्तथा योगिनामशेषकर्मप्रसङ्गे पक्षान्तःपातिनि हेतोः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागासिद्धत्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति तत्प्रसङ्गस्य प्रसङ्गरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया-धारत्वाभ्यनुष्ठानात् समवायस्य च परैः द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरित्यागेन भावस्यैव शिवादाध्यासितस्य पक्षीकरणज्ञानं दोषः प्रवेशभागिति चेत् । तर्हि मुक्त्यर्थिनां तदर्थमौख्यराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । सत्ता-समवायस्य विचारमधिरोहतः श्रतथा विशीर्यमाणत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानां वा । यद्युत्पन्नानां सत्तासमतां वा ? न तावदसतां खरविषा-णादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सत्ताञ्चेत् । सत्तासमवायात् स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया-दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रागुक्तविकल्पहृयानतिवृत्तेः । स्वतःसत्तानु सत्तासमवायानर्थक्यम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध उत्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तेरसत्त्वा-विशेषादुत्पत्तरभावायोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिममाकाशवस्तुषत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यपदिश्यते इति मतं तदप्यतिजाड्य-
वस्त्रातमेवोत्पत्तिस्त्वं प्रति विवादे वस्तुषत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरेतराश्चर्यदीपश्च ।
इत्युत्पत्तिषत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यषत्त्वेना-
त्युत्पत्तिस्त्वनिश्चय इति ।

अथैतद्वाचपरिजिह्वीर्यया तयोरैकमप्यनुच्चायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्वेतृकत्वे गगनादिभिर्गनेकान्तः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । सापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलभप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादककारणानां सन्निधानाभावाद्ग्नौ सर्वदोषलभप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्त्यर्थं
कारणानां व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायः । स च सर्वदाप्यस्ति इति तदर्थं
कारणापादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं तदुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्त्यर्थघटनात् । वस्त्वपेक्षयाभिव्यक्तो कारणसम्भावात् प्रागपि कार्यवस्तुसङ्गाव-
प्रसङ्गात् । उत्पादस्याप्यभिव्यक्तिरसम्भावा । स्वकारणसत्तासम्बन्धलक्षणस्योत्पादस्यापि
कारणव्यापारात्प्राक्सङ्गावे वस्तुसङ्गावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुषत्त्वस्य । प्राक्सत एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्त्युक्त्याभिव्यक्तिस्तमस्तिरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिर्नाति ।
तन्नाभिव्यक्त्यर्थं कारणोपादानं युक्तम् ।

तद्ग्नौ स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाणभूत्वाभावात् तस्यापि विचारासह-
त्वात् । अमूत्वाभावात् हि भिन्नकालाक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
क्लान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् भुक्त्वा व्रजतीत्यदिवाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधामभूतस्य कर्तृरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविवृत्तमानत्वेन भावनाधारस्य च विवृ-
त्तमानतया भावाभावयोरैकाग्र्यविरोधात् । अविवरोधे च तयोः पययिमानस्यैव भेदा न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वाडौ सर्वानभ्युपगमात् भागा-
सिद्धम् । न हि महीधराकूपारासादयः प्रागभूत्वा भवन्ताऽभ्युपगम्यन्ते परेक्षणी तैः
सर्वदावस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते तदप्यशित्तिलक्षितम् । अवयवेषु
तुल्यैरवयवैराभ्युपगम्यते च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामानानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्यादावुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदप्यपेक्षलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् । स ह्यवयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिर्नानेकान्तः । सकल-
भूतिमद्वयसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सङ्गात्वात् ।

अथापचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलभूतिमद्वयसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । अत्रैकार्थकारित्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपात्वात् । धर्म्मिर्ना सङ्कारास्ततः सत्ययुक्तम् । उपचारितस्यासदृपस्य तत्रोपकारा-
यागात् खरविषाणस्यैव ततोऽर्नाकजिह्वेतत् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागासिद्धत्वं तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावित्वं

विचारं सहते । नाप्यक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्यादिकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तत्रापि खननोत्खेचनात् कृतमिति गृहीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि किं न स्यात् । बाधासङ्गावस्य प्रतिप्रमाणविरोधस्य चान्यत्रापि समानत्वात् । प्रत्यक्षोभयत्रापि कर्तरग्रहणात् । त्रित्यादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्ध्यादिकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादिविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा द्विरुद्धं
साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमात
तदपक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्सिद्धिर्गोचरसिद्धिरिति सन्निवेशविशिष्टत्वम-
चेतनापादानत्वज्जातदोषदुष्टत्वाच्च पृथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वाद्वैतत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चामी हेतवो दृष्टान्तानुग्रहेण सशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमस्त
पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । तत्र तारपाण्यदिविशेषाधारादिमात्रव्यापधूरस्य दर्शनात् ।

नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्त्वमानेन कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य
कर्तृताऽनुमानात् प्रागसिद्धत्वात् । अभिचारिणश्चामी हेतवः बुद्धिमत्कारणमन्तरेणापि
विवृदादीनां प्राहुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायां श्रुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् ।
तदवश्यं तत्रापि भगवत्स्य कारणमित्यतिसुगन्धविलसितम् । तद्वापास्याप्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिक्वाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च
पुरातनोर्विस्तराभिहित आगमपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च मद्देशस्य केशादिभिरपरासृष्टत्वं निरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत् सर्वमपि
गगनाज्जमीरभयावर्जनमिव निर्विषयत्वाद्युपेक्षामर्हति । ततो न मद्देशस्य शेषत्वम् ।
नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सङ्गावावेदकप्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकम-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनाभावविलङ्घनाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्तीवार्त्तावस्थालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्राविध-
विषयतयात्यन्तः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति क्षालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमुकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यथ्यतः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य
निर्पेक्षाविषयत्वात् । तथाचोक्तम् ।

आहुर्विधातुप्रत्यक्षं न निषेद्धविपश्चितः ।

नेकत्वे आगमरूढेन प्रत्यक्षेण प्रवाच्यते ॥

अनमानादपि तत्सङ्गादौ विभाज्यत एव । तथाहि । आमारामादयः पदार्थाः
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासान्तःप्रविष्टं यथा
प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि-पुरुषा एवेदं
यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन ।
आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनिति श्रुतेश्च ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोद्यम् ।

वर्तुषाणि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषमेव तद्विवर्तत्वमस्तिद्वम् । प्रमाणप्रसिद्ध-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात् । घटघटी-
सराखोदञ्जनादीनां सदृशान्वितानां यथा सृष्टेकारणपूर्वकत्वं सदृशेणान्वितञ्च निखिलं
वस्तुत्विति । तथागमोऽप्यस्ति ।

ऊर्ध्वनाभ इवाङ्गनां चन्द्रकान्त इवाभसाम् ।

प्ररोहाणामिव प्लवः स हेतुः सर्वजन्यनाम् ॥ इति ॥

तत्रैतत्प्रहारवाक्यादगद्गदोदितमिव । मदनकोट्टवाद्युपयोगजनितव्यामोहसुरघ-
विलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयत्व-
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् पौरस्त्यः
पक्षः सत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् । शब्दलेयादिविशेषानवभासने
गोत्वानवभासवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छुश्रूषविद्याख्यद्विधमिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
सत्तायाः सत्त्वद्वित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ पाश्चात्यः पक्षः कसौत्क्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यस्ततोऽवभासनात् । यदपि साधनसम्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न बाधु
विचारासहत्वात् । तथा हि प्रतिभासमानत्वं स्मृतः परतो वा । न तावत् स्मृतोऽसिद्ध-
त्वात् । परतश्चेद्विद्वद्भुम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभास-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिवसति । तस्य तद्विशेषणान्तरीयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
द्वैतप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासवद्भिर्भूता वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्वद्भिर्भावः तैरेव हेतोर्व्यभिचारः । अप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्यवस्था-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अथानाद्यविद्याविकृम्भितत्वात् सर्वमेतदसम्बद्धमित्यप्यनव्यतमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नेष दोष इत्यप्यतिमुग्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र
विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमब्रह्मविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानवृथाविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नाति इति खेष्टविघातकारित्वाद्विद्वद्भुम् ।
अन्वितत्वमेकहेतुके सत्यकुम्भाभोरुहादावपि सफलमथ इत्यनेकान्तिकञ्च । किमर्थेज्जदं
कार्यमसौ विदधाति अन्येन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां दुःखनाम-
कारणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः खेष्टः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
स युज्यते । कृपापरस्य प्रत्ययविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधाने स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकारणादृष्टव्यपेक्षयोगाच्च । क्रीडावशात् प्रवृत्तौ न प्रसृत्यं क्रीडोपायव्यपेक्ष-
यात् बालकवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थे
कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि स ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावाद्दसौ जगन्निर्मणोति यथागिर्हति वायुर्वाति इति मतं तदपि

खालभाषितमेव पूर्वीक्तदोषानिवृत्तेः । तथाहि क्रमवृत्तिं विवर्तजातमखिलमपि युगपदु-
त्पद्यतापेक्षणीयस्य सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन योगपट्टासम्भवात् । उदाहरणदैवस्य ।
यद्भगवदेः कादाचित्कस्य हेतुजनितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वात्पत्तिरनात्र नित्यव्यापिसमर्थैक-
स्वभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनियमस्य कार्यं दुरुपपादात् ।

तदेवं ब्रह्मणोऽविद्वो वेदानां तत्सुप्रप्रमुद्रावस्थात्वमनिपादनं परमपुरुषाख्यमहा-
भूतनिःस्पृष्टताभिधानञ्च गगनारविन्दमकरन्दव्यावृणनवदनवधेयार्थविषयत्वादुपेक्षामर्हति ।
यच्चागमः प्रमाणं सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि । ऊर्णनाभ इत्यादि च । तत्सर्वमुक्तविधिना
अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुरुषोत्तमोऽपि विचारणां प्राञ्चति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नममलं मानं द्विधैवोदितं
देवैर्दिव्यगुणैः विचार्य्य विधिवत् संख्याततेः संग्रहात् ।
मानानामिति तद्विगम्यभिहितं श्रीरत्ननन्दगङ्गायैः
तद्गुणखानमदो विबुधविषये बौद्धव्यमव्याहतम् ॥
मुख्यसंशयहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
वैवोक्तमुपजीवद्भिः सूत्रिभिर्ज्ञापितं मया ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ द्वितीयः समुद्देशः ॥ ० ॥

अथेदानीमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरद्वयव्यवहारे ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपक्षमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादितरदिति लभ्यते । तच्च परीक्षमिति ॥ १ ॥
तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयद्वाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परीक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति विग्रहः । स्मृत्यादिषु ह्यहम् । ते भेदा यथेति दिग्रहः ॥ २ ॥
तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयद्वाह ॥ ३ ॥
संस्कारयोर्द्वयोः प्राकट्यम् । स निवन्धनं यस्याः सा तथोक्ता । तदित्याकारा तदित्यु-
ल्लेखिनी । एवंभूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्राप्तकालमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनसरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषान्नु
सादृश्यादिविषयपुपमानाख्यं प्रमाणात्तरं तेषां वेलेक्षण्यादिविषय प्रमाणात्तरमनुषज्यते ।
तथाचोक्तम् ।

उपमानं प्रविद्वार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।
तद्ध्येयम्यात् प्रमाणं किं स्यात् संक्षिप्रप्रतिपादनम् ॥
इदमख्यं महत्तुरसाबद्धं प्रांशु नैति वा ।
व्यपेक्षातः समतेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥

एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयद्वाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

यथोऽन्मनेऽहं हंसः स्वात्त वटुपादेर्जमरः कृतः ।
 यमपथस्तु तत्त्वज्ञेर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥
 पञ्चदशौ भवेद्भूतं भवकाष्ठं पृथुक्तनी ।
 युवतिश्चेकशुद्धोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥
 अरभोऽप्यष्टभिः पादेः सिंहश्चासबटान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दश्रवणात् तथाविधमेव मरालाहीनवलीक्य तथा सत्यापयति यथा
 तदा तत्सङ्ख्येयमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनकारणकारणत्वादिविशेषात् परेषाम्नु तत्प्रमाणा-
 न्नोपपद्यते । उपमानादौ तन्मान्तर्भावाभावात् ॥ ६ ॥

अथोऽप्यसंख्येय इत्याह ॥ ७ ॥

उपलभ्यः प्रमाणमात्रमेव गृह्यते । यदि प्रत्यक्षमेवोपलभ्यमस्ति नोच्यते तदा
 साधनेष्वन्येषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सङ्घर्षसंज्ञारेण प्रतीयते । सा कथ-
 मतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियस्य साध्यं भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयेष्वपि अनुमानविषये-
 ष्वपि व्याप्तेरविरोधात् । तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

तदाहरणमाह ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमायातमिति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैक्यमेव हेतुलक्षणं तस्मिन् सत्त्वे हेतोरविद्वत्तादिकोषपरिहारोपपत्तेः ।
 तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षं सत्त्वम् निरद्वत्त्वापनोदार्हम् ।
 विपक्षे चासत्त्वमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतायैव्यभिचारिव्यपेक्षतः ॥

इति । तदुक्तम् । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अवि-
 नाभावोक्त्यानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य न सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
 विद्वर्गम इत्यभिधानात् । नापि विरुद्धस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभावविनि-
 यथोक्त्याव्याविनाभावनियमलक्षणस्यानुपपत्तेर्विरोधात् व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणा-
 वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रेयसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यामपि यथोक्त-
 लक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वादङ्गनात् । तथाहि स व्यामसारपुत्रत्वादितरतरपुत्रवदित्यथ
 त्रैक्यसम्भवेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षादुपपत्तिर्निमित्तमवती तत्र न गृह्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
 सुगमविवर्तितमेव तस्या दृष्टाविनाभावरूपत्वात् । इतरूपसङ्गानेऽपि तदभावे हेतोः
 व्याप्यविधिं प्रति गमकत्वानिष्टौ श्रेष्ठं प्रधानं लक्षणसूपलक्षणीयमिति । तत्सङ्गादे
 सेतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेः । यथा सत्कारहेतुत्वादिनोऽपि प्रमाणादीना-
 निष्ठसाधनवृत्तानामाद्यानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो व्याप्तः । केवलमविना-
 भावमात्रस्य गमकत्वप्रतीतिः ।

यदप्यपरमुक्तं परे । पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य, काक्याद्भुवस्य, पात्राद् इत्यस्यापि

मयकत्वापरिरिति । तद्व्यपेक्षेन निरर्थकम् । अन्वेषानुपपत्तिरलेनैवापसधर्मस्यापि बाधुत्वा-
भ्युपगमात् । न चेह वाचि । ततोऽविनाभावश्च हेतोः प्रधानं लक्ष्यमभ्युपगन्तव्यम् ।
तस्मिन् सत्यसति विज्ञापकत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न वैश्यं हेतुलक्षणं
न्यायकत्वात् । सर्वेषां चाप्यकत्वे बाधे सत्तावेः बाधनस्य सपक्षे सतोऽपि स्वयं
योगतेर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

यत्नेन पञ्चलस्यत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमित्यतीत्यभिहितं ब्रूव्यम् ।
पक्षधर्मत्वे सत्यवयव्यतिरेकादवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्ष्यानि । तेषां-
मप्यविनाभावप्रपञ्चतेऽत्र बाधितविषयस्याविनाभावायोगात् सत्प्रतिपक्षत्वेति । साध्या-
भात्रविषयत्वेनासम्भवे हेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्वैधेयैव दृष्टत्वात् । अतः
स्थितं साध्याविनाभावान्न निमित्तो हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावमेव दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र चहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

चहचारिणोरपरस्योर्व्याप्यवापकयोश्च लक्ष्यश्रिंशपक्षयोरिति सप्तम्या विषयो
निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १४ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयप्रकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धूमधूमच्छजयोः
क्रमभावाः ॥ १५ ॥

नन्वेतस्मिन्साध्याविनाभावश्च न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य सन्निहितविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन । प्रकृतापराणुमानकल्पनायां हतरेतराश्रयत्वानवस्थात्रतारादागमादेरपि भिन्न-
विषयत्वेन सुमपिष्टत्वाच्च ततोऽपि सत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १६ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणादुच्यते । तद्विपर्यय इति ॥ १७ ॥

आपेक्षार्थं साध्यलक्षणमाह ॥ १८ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आचनश्रयनभोजनयाननिधुवनवैरपि ब्रूत्वात् तदपि
साध्यमनुषज्यते इति । सेव्यतित्रालिङ्गाः अग्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनमधि-
क्रियते । तेन साधनविषयत्वेनैष्यतमिष्टमुच्यते ॥ १९ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि चफलयन् अविद्वद्विशेषणं समर्थयितु-
माह ॥ २० ॥

तत्र सन्निगधं व्याख्येयं पुरुषोवेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शं संशयाकलितं दत्तु-
म्व्यते । विपर्ययकान् विपरीतावभासं विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अत्युत्पन्नान्
नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेन निर्णीतविषयानध्यवसायप्राप्त्याम् । एषां साध्यत्वप्रति-
पादनार्थमविद्वदपेक्षादानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अद्युनेष्टाबाधितविषयसङ्ख्यस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ २२ ॥

अनिष्टो क्षीमांश्चकानित्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिबाधितसाध्यावस्थादिः । आदिशब्दे-
नानुमानागमलोकादवचनबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणज्वाकाज्ज्वलकाश्च हेत्वाभावस्य
निवृत्त्यावपरे स्वयमेव अन्यकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युच्यते ॥ २३ ॥

तत्राविद्वदपक्षं प्रतिवाद्यापेक्षयैव । ब्रह्मपक्षेन वाद्यापेक्षयेति विशेषमुपदर्शयितु-
माह ॥ २४ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सर्वार्थेभ्यः विशेषणमपि तु किञ्चित्कमप्युच्यते भवतीति अवि-
द्वय इति व्यतिरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा अविद्वं प्रतिवाद्यापेक्षया । न तथेष्टमित्यर्थः ॥ १८ ॥
कुत एतदित्याह ॥ १९ ॥

इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेवेति ॥ १९ ॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्दिशिष्ठो धर्मीति पृष्ठे तद्धेतुं दर्शयद्वाह ॥ २० ॥

सोपकाराणि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्दिशिष्ठो धर्मीत्याद्यः ॥ २० ॥

अथैव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥ २१ ॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः एत इति एतस्वरूपस्य पुरातनेर्निरूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न गृहान्तविरोध इति । नैवं साध्यधर्माधारतया विशेषितस्य धर्मिणः पक्ष-
वत्त्वमपि दोषानपकाशात् । रचनावेचित्रमात्रेण तात्पर्यस्यानिराकृतत्वात् विद्वान्ता-
विरोधात् ॥ २१ ॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मी पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्त्तमान एव । न वास्तवः । सर्वत्र वानुमानानुसंगेयव्यवहारो बुद्धगुरुदेन धर्म-
धर्मिन्यायेन न त्वहि सरसत्त्वमपेक्षत इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह ॥ २२ ॥

अयमर्थः । नयं विकल्पबुद्धिर्विद्विरन्तर्था नासादितान्त्वम्भनमाया धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तदवास्तवत्वेन तदाधारसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्धेतुः पारम्यार्थ-
णापि वस्तुव्यवस्थानिवृत्तनत्वायोगात् । ततो विकल्पनान्तेन वा व्यवस्थापितः पञ्चतादि-
र्विषयभावं भजन्नेव धर्मिणोऽपि प्रदिप्यत इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तदप्रसिद्धिश्च
क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचिच्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिकदस्य प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥ २२ ॥

विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

तस्मात् धर्मिणि । ननु धर्मिणो विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षयेतरा सत्ता च ते
हे अपि साध्यं सुनिर्णीतासम्भवद्व्यधकप्रमाणाश्रयेन योग्यानुपलब्धिश्चलेन चेति शेषः ॥ २३ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

ननु धर्मिण्यविद्वत्सत्ताके भावाभावोभयधर्माणां अविद्वद्विद्वदानेकान्तिकत्वात्
अनुमानविषयत्वायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

अविद्वद्भावधर्मश्चेत् व्यभिचार्यभ्याश्रितः ।

विरुद्धधर्मा भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदुक्तम् । मानसप्रत्यक्षे भावस्यस्येव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्प्रसिद्धौ
तत्त्वस्वत्वापि प्रतिपन्नत्वात् वर्णमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैयत्यात् यथा परो न प्रतिपद्यते
तदनुमानस्य साफल्यत् । न च मानसज्ञानात् गगनकुसुमादिरपि सद्भावसम्भावनातः प्रति-
प्रसङ्गः । तज्ज्ञानस्य बाधकप्रत्ययप्राकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तुरङ्गबुद्ध्यादेर्धर्मित्वमिति न चोदाऽयं धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययादृश्यात्
सत्त्वसम्भावनीपपत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणासत्त्वेन सत्त्वं प्रति संश्रुतिः ।
सुनिश्चितासम्भवद्व्यधकप्रमाणाश्रयेन सुखादादिव सत्त्वनिरूपणात् । तत्र संश्रयायोगात् ॥

इहानौ प्रमाथोभयसिद्धे धर्मिण्य किं साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

साध्य इति शब्दः प्राग्वृत्तवचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संबध्यते । प्रमाथज्जो-
भयञ्च विकल्प्य प्रमाथद्वयं ताभ्यां सिद्धे धर्मिण्य साध्यधर्माविशिष्टता साध्या । अयमर्थः ।
प्रमाथप्रतिपक्षमपि वस्तु विशिष्टधर्माधारतया विवादपदमारोहतीति साध्यता नातिवर्तत
इति । एवमुभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ २३ ॥

प्रमाथोभयसिद्धं धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह ॥ २४ ॥

देशो हि प्रत्यक्षेण प्रसिद्धः । शब्दस्तूभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षेणापूर्वविधिभिरनियत-
दिग्देशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पाठ्यन्ते ॥ २४ ॥

सर्वदेशिनस्तु तद्विशेषेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थकात् प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्टो-
धर्मिण्यः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिशालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २६ ॥

धर्मिण्योऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह ॥ २८ ॥

उक्तप्रतिषेधेऽप्यत्राह ॥ धर्मिण्यः साध्यत्वे तदघटनात् । व्याप्यघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निसान्ति व्याप्तिः शक्या कर्तुं प्रमाथविरोधात् ॥ २८ ॥

नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मीत्यादिवचनमपुक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लब्धत्वात् । तथापि तद्वचने पुनस्तत्तात्पर्यमङ्गीकृतम् । अथोदाहरणस्यापि पुनर्वचनं पुनस्तत्त-
मिच्छाभिधानादिति । सौगतस्तत्राह ॥ २९ ॥

साध्यमेव धर्मसाध्याधारत्वात् घट्टेही महानसादिः पर्वतविर्षु तं तथाप्यनोको व्यवच्छेद-
स्तदर्थं गन्धमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्याप्यत्वापेक्षभावाद्दर्शनाद्यनुपपत्तस्तदाधारस्य गन्ध-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २९ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ३० ॥

साध्यं विशिष्टो धर्मी पर्वतादिः तत्र साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मीपक्षहारवत् ।
पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अयमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारावगतवपि नियतधर्मसम्बन्धितप्रदर्शनार्थं यथोपनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्म-
सम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति ।

किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपमासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्त्तता इति समानमेतत् ॥ ३० ॥

तस्मात् कार्यस्य भावानुपलम्भमेवेन पक्षधर्मत्वादित्येवेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एव । इत्युमेवार्थमाह ॥ ३१ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावश्यभावे
कः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्त्वैव न पुनरुक्त्वैवार्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिवोधपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रवणप्रवणं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तिरिति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तमेवेन त्रयप्रवचनमानमिति शङ्काः ।
प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनयमेवेन चतुरवयवमिति धीमत्सकाः । प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनय-

निगमनमेवात् पञ्चावयवमिति यौगाः । तन्मतमपाकुर्वन् स्वमतचिदुभयवयवद्वयेन
उपदर्शयन्नाह ॥ ३२ ॥

यतयोः पक्षेत्तोः द्वयमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिवयवद्वये
विद्वेऽपि परमतनिराकार्यं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तद्ध किं साध्यप्रतिपत्तयेऽमुतस्त्वित् चेतोरेविनाभावनियमार्थमाहोचितत् व्याप्ति-
स्वरथाद्यर्थमिति विकल्प्य क्रमेण वृत्तयन्नाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तयेऽङ्गं कारणं नेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्यादिनाभावित्वेन निश्चितस्य चेतोर्वापारादिति
द्वितीयविकल्पं बोधयन्नाह ॥ ३४ ॥

तदिति वस्तुते नेति च सेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्यादिनाभावनिश्चयार्थं वा
न भवतीति विपक्षे बाधकादिव । तद्विद्वेरविनाभावनिश्चयार्थद्वेः ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्तरन्तरेषु व्याप्त्यर्थं
पुनरुदाहरणान्तरं सूचयत् । तथापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तेरवधारयतुमशक्यत्वात् ।
अपरापरतत्त्वानुरूपेणायमनवस्था ज्ञातुं । एतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तद्विपत्तिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविपत्तिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पवृत्तयामाह ॥ ३६ ॥

पृथीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनेव व्याप्तिविद्वेरवृत्तौ तत्सम्बन्धस्य दृष्टान्तश्चेनापि न तत्-
स्वरूपमनुसृतविषयत्वात् स्वरूपस्येति भावः ॥ ३६ ॥

तत्रैवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थं प्रति नोपयोगित्वं प्रत्युत संबन्धहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्यविशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्देशयति सन्देशवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

अमुनेवार्थं व्यतिरेकमुत्प्रेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्माद्वैतोपनयनिगमने प्रवृत्ते । अपरः प्राह ।
अनयनिगमनयोग्यनुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयागे निरवयवसाध्यसंविस्तरयोगादिति ॥ ३८ ॥

तन्निवेदार्थमाह ॥ ३९ ॥

अनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः अचनादेवैवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायपि दृष्टान्तादिकं समर्थमवयवार्थं वक्तव्यम् । असमर्थतयाहेतुत्वादिति
तत्रैव वरं हेतुरुपमनुमानावयवो वास्तु साध्यविद्वौ तथैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
एतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण सन्देशयामवबोधयितुमशक्यत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगसामर्थ्येण
तेन साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

आकाशमक्षयप्रधानां व्युत्पत्तयः सेवापुनराहरणादीनां त्रयोपसंगे बाधक इत्यादौ

तत्त्वयोपगमो न दावे । न हि दावकाले शिष्या श्रुत्याद्याः कृत्स्नज्ञानादेव तत्राधिकारा-
दिति ॥ ४१ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्वयोपगम इत्यादिना श्राव्येऽभ्युपगतमेवोदाहरणविरचयमुप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

बृष्टो श्रुत्वा साध्यसाधनलक्षणौ धर्मा श्रव्ययुक्तेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र च बृष्टान्त
इत्यन्वयसंस्कारकात् । च द्विषेदोपपद्यते ॥ ४२ ॥

तत्रान्वयबृष्टान्तं दर्शयन्नाह ॥ ४३ ॥

साध्येन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्यत्र प्रदर्श्यते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४३ ॥

द्वितीयमेऽमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्यसङ्गादौ व्यतिरेकः । तत्प्रधानो बृष्टान्तो व्यतिरेकबृष्टान्तः । साध्याभावे साधनस्या-
भाव इवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

पक्षे इत्याद्याहारः । तेनायमर्थः । हेतोः पक्षधर्मस्तोयसंहार रूपनय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मविशिष्टवृत्तेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु श्राव्ये बृष्टान्तादयो वक्तव्या इवेति नियमानभ्युपगमात् कथं तत्त्वयमिदं
वृत्तिभिः प्रपञ्चितमिति न शोद्यम् । स्वयमनभ्युपगमैर्ऽपि प्रतिपाद्यान्तरोद्देशेन निगमनानु-
सारिभिः प्रयोगपरिपाट्याः प्रतिपन्नत्वात् । वा वाङ्मातस्वरूपैः कर्तुं न शक्यते इति
सत्यरूपमपि श्राव्येऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतमेवेन द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चादयव रूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह ॥ ४७ ॥

तद्वद्वैविध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

अपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविधमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

स्वार्थानुमानमेवं दर्शयन्नाह ॥ ४९ ॥

साधनानां साध्यविविधानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यत्र तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानमेवं दर्शयन्नाह ॥ ५० ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं परावृत्ततीत्यंशोक्तं तदर्थ-
परापत्तिं तच्च तद्वचनञ्च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ५० ॥

ननु वचनान्तरकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
परापत्तिरनुमानत्वमभिप्रेयता न संयुज्यते इति न वाच्यम् । अचेतनस्य साक्षात्प्रमितिहेतुत्वा-
भावेन निरूपयितप्रमाणभावाभावात् । मुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यत इव । तदेवोपचरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्यार्थः प्राह ॥ ५१ ॥

उपचरो हि मुख्यभावे रति प्रयोजने निमित्तं च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानु-
मानत्वे निमित्तं तद्वैतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुसाध्वैतुत्वस्य भावस्त्वम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सत्यम् ।
कारणे कार्यरूपेण चारात् । अथवा तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वैतुत्वस्य भावस्तत्त्वं
तत्तद्वचनमपि तथेति सत्यम् । अस्मिन् पक्षे कार्यं कारणरूपेण च इति शेषः । वचन-

अनुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार एव । ज्ञानात्मन्यनंशे
तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसामान्यलक्षणम् । तदनुमानं
द्वेधेयादिना तत्पुकारञ्च सप्रपञ्चम् अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भित्तुमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुप्रसमेतम् ॥ ५२ ॥

ततोपलब्ध्यर्थविधसाधकैवानुपलब्धिः प्रतिवेधसाधिकेनेति परस्य नियमं विद्यद्यत्
वपलब्धेरनुपलब्ध्यस्याविशेषेण विधिप्रतिवेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतापमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्ध्यैरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वैविध्यमुपदर्शयन् विरुद्धोपलब्ध्यर्थिधो
साध्यं विस्तरता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सद्य चेति हन्तुः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतेभ्यश्च इत्यनुकरणनिर्देशः ।
हन्तात् परः श्रूयमाणः खरश्चन्द्रः प्रत्येकमभिसंख्यते । तेनायमर्थः । पूर्वोत्तरोत्तरवरसहचारा
इति । पञ्चाङ्गग्राह्यादिभिः सद्य हन्तुः ॥ ५४ ॥

अत्राह सौमत् । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावभावान्तरलिङ्गत्वम् । नावय्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कार्यं प्रत गमकत्वेनैव नोत्तरं सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चितुमशक्यत्वादिति ।

तद्वैधर्मीयताभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आख्यायमानाद्विरसात्तत्त्वानिका सामग्र्यनुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपलक्षः सजातीय रूपलक्षान्तरलक्षणं कार्यं पूर्वं द्वेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छुक्तिरिष्टमेव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपलक्षस्य
सजातः यरूपलक्षान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालं रूपप्रतिपत्तिरयोग्यात् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरलक्षणमात्रं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन सखिमन्तुदिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरावैकत्वेन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकारणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्याविनाभावतया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य पुनर्वर्तित्वत्वेनाङ्गीकारात् ।
यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते तस्येव लिङ्गत्वं नान्यस्येति
नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकारणेभ्यस्तन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिस्वबन्धे च कार्यं
कारणे तान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्ध्यैः । सह-
भाविनरेव तादात्म्यसम्भवात् अनन्तर्यारेव पूर्वोत्तरलक्षणयोः हेतुफलभावस्य दृष्ट्यात्
व्यवहितयोस्तदघटनात् ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत एव । यथा क्षाप्रतत्प्रसुद्धदशाभावि-
प्रबोधयोर्मन्थारिष्टयोर्धृति तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुप्रसमेतम् ॥ ५७ ॥

अत्रयोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्भावापाराश्रितम् । तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । आन्वयव्यतिरेक-समधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यं प्रति कारणव्यापारव्यपेक्षावेद्योप-पद्येते कुलालस्यैव कलशं प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्भावापाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वन्तर्भावः दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलम्भात् तादात्म्यासम्भवात् स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः । सव्यतिरेकविषाणवत् कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्वैत्वन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन् उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याश्रयवशात् प्रतिपादितप्रतिपाद्यव्यवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्मोत्पत्तौ अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक उच्यते । तच्च कृतकत्वं न कूटस्थ-नित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्व्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि सुहृत्तात् प्रागिति सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्यं प्रतिषेध्येन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेषामुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति घोटति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

श्रीतस्पर्शप्रतिषेध्येन हि विरुद्धोऽग्निस्तद्वाप्यभौषणमिति विरुद्धकार्योपलम्भमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य श्रीतस्य स्पर्शविरुद्धोऽग्निस्तस्य कार्यं धूम इति विरुद्ध-कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्यमिति विरुद्धपूर्व्वचरमाह ॥ ७० ॥

शकटोदयविरुद्धोऽग्निश्चिन्दयस्तत्पूर्व्वचरो रेवत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरत्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तदुत्तरचरः पुष्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागाभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तत्सहचरोऽग्नौभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिभेद-माह ॥ ७३ ॥

स्वभावादिपदानां हन्तः तेषामनुपलम्भ इति पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पिशाचपरमाश्वादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थं उपलब्धिलक्षणप्राप्तये सतीति विशेषणमुद्देश्यम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

शिशपात्वं हि वृत्तत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्वृत्त्यशिशपाया अप्यभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्ध्यसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपपन्नशक्तिकत्वमुच्यते तदभावश्च कार्यानुप-
लब्धादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वस्वरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरस्वरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्ध्यरेव ॥ ८० ॥

सहचरानुपलब्धिं प्राप्ताकालेत्याह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति आचक्ष्णस्त्वद्भेदास्तस्य एवेति तानेव
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८२ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

व्याधिर्विशेषस्य हि विरुद्धस्तदभावस्तस्य कार्यं निरासयचेष्टा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८४ ॥

दुर्खाविराधिं सुख तस्य कारणसिद्धसंयोग तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि
माह ॥ ८५ ॥

अनकान्तात्मकविरोधी नित्याद्युक्तान् । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञान-
रूपतयापलम्बसंभवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ८६ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विराधिकाव्यादीनिर्दिष्टानाञ्च बहुलमुप-
लम्बसंभवात्तानपि किमिति नाचार्यैरुदाहरणानि इत्याशङ्क्यामाह ॥ ८७ ॥

अत्रैवेतपु कार्यादिष्वित्यर्थः ॥ ८८ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८९ ॥

एतच्च किञ्चित्क कान्तर्भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ ९० ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः ॥ ९१ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कृत्रक तस्य कार्यं स्थाप । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ९२ ॥

सुगर्भाङ्गनस्य हि कारणं सुगस्तस्य विरोधी सुगस्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यापलब्ध्यावन्तर्भवति तथा प्रकृतमपीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं पञ्चावयवप्रयोग इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्कायामाह ॥ ९४ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा साध्ये सत्येव
उपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्तेरिव वा अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिस्तथा ॥ ९५ ॥

तामेवानुमानमुद्रामुद्रमुद्रयति ॥ ९६ ॥

ननु तदतिरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९७ ॥

दिश्यन्ते यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्यत्यन्त्रैकधोपपत्त्यानयानुपपत्त्या वावधार्यते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणैवेत्यर्थः । यथा दृष्टान्तादिधोपपत्तिर्मात्रेण प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्च्यते ॥ ८१ ॥

नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धिरर्थं फलवानित्याह ॥ ८२ ॥

चकार श्वकारार्थे । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ८३ ॥

यतस्तथोपपत्त्यानयानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तथाधार-
भूचनाय साध्यव्याप्तसाधनाधारभूचनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥

इति तद्विस्तारम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगमात्रे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ८३ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिपादयित्वा तन्नो क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ८४ ॥

यो यत्रावज्जकः स तत्रामः । ग्रामस्य वस्त्रनमादिशब्देनाङ्गुल्यादिसंज्ञापरिश्रष्टः ।
ग्रामवचनम् आदिष्यस्य तत् तथोक्तम् । तद्विवक्षनं यथार्थज्ञानस्येति । ग्रामशब्दोपादानात्
अपीनमेयत्ववच्छेदः । अर्थज्ञानमित्यनेनानापोहज्ञानस्याभिप्रायभूचनस्य च निरासः ।

नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेनापीरुपेयत्वादिप्रमाणैतत्वायागात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वस्त्रानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च । न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि
तथैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतानुयानुपपत्तेरिति । तथाहि सृष्टीतसङ्केतस्य शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यसृष्टीतसङ्केतः
शब्द इदानीं अन्यत्र व्योपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स एवायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च वस्त्रानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सत्त्वं सत्त्वं वा अवलम्ब्यः । सत्त्वं तदभिधक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवश्चाभिव्यक्तव्यायूनो प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाण-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि वक्तृमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाध्यक्षेण व्यञ्जकवायवो
सृज्यन्ते । दूरदेशास्थितेन मुखसमीपास्थितमूलचलनादनुमीयते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्द-
अवगन्तानुयानुपपत्तेरर्थोपपत्तापि निश्चीयन्ते ।

किञ्चाव्यतिरिक्तोऽपि समानोऽयं बोधः । तथाहि वाद्यवाकाशसंयोगादसमव्यापि-
कारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद् दिग्देशाद्विभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वत्रानु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यक्ष्यमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसाङ्ख्येयं उभय-
त्रापि समानत्वादेव । तथाहि अनैस्तात्वादिसंयोगे यथान्यो वक्षो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसारभिस्तात्वादिभिरन्यो ध्वनिर्नारभ्यते इत्युत्पत्तयभिव्यक्तयोः समानत्वेनैकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सत्त्वं स्वच्छम् ।

सामूह्यवर्णनां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थ्यनित्यत्वं तथाप्यनादिपरम्परायातत्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्येति युक्तं
वक्तृमुखना तत्कालानुपलम्भादतीतानागतयोरेपि कालयोस्तदनुसमापकस्य लिङ्गसाम्बात् ।

तदभावेऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्राह्यत्वयोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नमेव हि लिङ्गमनुमानं हि सृष्टौ तसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसन्निशृष्टेऽप्ये बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नाप्यर्थापत्तेस्तत्सिद्धिरनयाभूतस्यार्थस्याभावात् उपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलसमावप्रमाणमेवावशिष्यते । तच्च तदभावसाधकमिति । न च पुनश्च-सङ्गाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् । अयुना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकारिववर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादिदानौ न्तनकालवत् ॥

वेदसाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादयुनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथापौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यसर्वसाधककर्तृकत्वात् आकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्थानन्याभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यावृत्तिभारादर्शभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनस्याभावात् । प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं वर्णानां व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति तद्वत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । वैशान्तेरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्यापरा वर्तमानस्यैकान्तं प्रदेशे सामर्थ्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतः चतुरादिसन्निधानादनन्तरं देशे प्रतीयते इति ।

ननु घटोत्पादकस्य सृष्टिपिच्छादेरेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा सङ्ग्रहोपरिमाणसम्वाच्येति । तच्च वर्णस्यैव समानं तत्रापि प्रतिनियततात्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्मभेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वोत्पन्ना वृत्तिमत्त्वाद्गोचोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वाविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वोत्पन्ना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते प्रमाणाविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपत्सङ्गद्वयदेशतया तथैव सर्वोत्पन्नोपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मकस्थानिकत्वात् । नापि पर्वताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगपदनैकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिदिविपुतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्तिवशादनैकदेशस्थत्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तिरव्यभिचारकल्पना युक्तीति । नापि जलपावप्रतिविवेन तस्यापि चन्द्रार्कादिसन्निधिमपेक्ष्य तथा परिणममानस्थानिकत्वात् । तस्मादनैकप्रदेशे युगपत् सर्वोत्पन्नोपलभ्यमानविषयस्यैकस्य सम्भाव्यमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि एकस्थानेकक्षणाव्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्भेन न शक्यते निश्चितुम् । न च प्रत्यभिज्ञानखलेनैवान्तराले सत्तासम्भवस्तस्य सादृश्यादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादिवर्ण्येव प्रसङ्गस्तस्यात्पत्तावपरापरसृष्टिखान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साध्ययितुं शक्यत्वात् । अत्र तुच्छकारणानामपूर्वार्णो व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

यस्यानुदुक्तं सङ्केतानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति इदमप्यनात्मसंभितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि शुद्धीतसङ्केतस्य दृश्यस्य प्रत्यक्षं सत्यशुद्धीत-सङ्केत इदानीमन्यथैव दृश्यः समुपलभ्यत इति दृश्यहीति न स्यात् । तथा धूमस्यापि शुद्धीत-व्याप्तिकस्य नाशे अन्यधूमदर्शनाद्गङ्गविज्ञानाभावश्च ।

अथ सादृश्यात्तथाप्रतीतिर्न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिनिवेश आश्रीयते । तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमयदृष्टं न कल्पितं स्यादिति ।

यस्यान्यदभिहितं व्यञ्जकानां प्रतिनियतत्वात् न पुनश्च्युतिरिति तदप्यभिहित-लक्षितम् । समानेन्द्रियग्राह्येषु समानधर्मेषु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि ओत्रं समानेन्द्रिय-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चतुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यौ न भवन्ति । समानदेश-समानेन्द्रियग्राह्य-समानधर्मापन्नत्वे सति पुनर्पदिन्द्रियसंबन्ध-त्वात् घटादिवत् । अत्यन्तपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं सृष्टिखड्गोपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विषयसिद्धेरित्यलमतिजल्पितेन ॥

यस्यान्यत् प्रवाहनिवृत्त्येव वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वेदिका इत्यत्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता स्याद् । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा ज्ञानलक्षणप्रामाण्यमनुपपद्यते । अथाद्यः पक्ष आश्रीयते तद्वाक्यान्तारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्बन्धानामन्यथापथस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् सिध्दात्वलक्षणप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम् ।

अथमर्था नाथमर्थ इति शब्दा वदन्ति न ।

कल्पयोग्यमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिविप्रुताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञायाव्यातार्थाविशेषादगिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादे-कृमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् । संशयलक्षणप्रामाण्यं वा ।

अथ सर्वविद्भिदितार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात इति चेत् इन्तु धर्मं चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावदबोधकत्वेन प्रामाण्यहेदस्य पुरुषाभावादिद्वेष्टत्वात् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तद्वाक्यान्तार्थां किञ्चिज्ज्ञत्वापि यथार्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यार्थ एव वेदोऽवर्णीयत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादभ्येनाकृष्यमाणस्यान्यस्यानिपुदेशपरिहारेणाभिमतपथप्राप्त्यानुपपत्तेः ।

किञ्चानादिवाख्यानपरम्परामतत्वेऽपि वेदार्थस्य शुद्धीतविस्मृतसम्बन्धवचनाकौशल-दुष्टाभिप्रायतया व्याख्यानस्यान्यथैव करणात् अविश्वंवादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते ह्यधुनातया अपि जातिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचन्तेऽपि दुरभिधसम्बन्धना व्याचक्षाणाः केचिज्ज्ञानान्तोऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः केचिच्च विस्मृतसम्बन्धा आयायातव्यमभिदधाना इति । कथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाक्यार्थविप्रतिपत्तिर्वेदे स्यात् । मनुयाजवल्कादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूपणायां वा । तस्मादनादिप्रवाह-पतितत्वेऽपि वेदस्याप्यर्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तप्रतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिर्मुक्तनहेतुत्वेन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतौ कालौ वेदार्थश्चविवर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादधुनातनकालवत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्ग्रहणञ्च नाध्वस्ततस्तयोरेतौन्द्रियत्वादनुमानतस्तद्ग्रहणेऽपि न साध्येन सम्बन्धः तयोर्निश्चेतुं पार्य्यते । प्रत्यक्षशुद्धीतस्यैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं सौमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साध्यसाधनयोर्कार्यव्यापकभावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकारेः शोभतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्व्वं गुर्व्वध्ययनपूर्व्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यच्चानुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्य्यमाणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्णकूपारमादिभिः व्यभिचारनिवृत्तार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषणेऽपि विशेष्यस्यास्मर्य्यमाणकर्तृकत्वस्य विचार्य्यमाणस्यायोगादसाधनत्वम् । कर्तृस्मरणं हि यादिनः प्रतिवादिनश्च सर्व्वस्य वा यादिनश्चेदमनुपलब्धेरभावाद्वा । आद्ये पक्षे पिठकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेरविशेषात् । तत्र परेः कर्तृरनङ्गीकरणान्नोचेदत एवात्रापि न तदस्तु । अभाववित्तिचेदस्मात्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावं तद्भिन्नबन्धनं तदस्मरणं अस्माच्च तदभाव इति प्रामाख्यानाद्यानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाख्येनाप्रामाख्यकारणस्यैव पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः ।

अथातीन्द्रियार्थदर्शिनो भाषादनास्य च प्रामाख्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्व्वथा पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्व्वज्ञाभावो विभावितः । प्रामाख्यानाद्यानुपपत्तेरिति चेदितरेतराश्रयत्वम् । कर्तृस्मरणमिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणमिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणोत्थानायोगात् । प्रमाणपञ्चकमात्रे भावप्रमाणप्रवृत्तेः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

इति । परैरभिधानात् । ततो न यादिनः कर्तृस्मरणमुपपन्नं नापि प्रतिवादिनोऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरतीत्येककर्तृरिति । नापि सर्व्वस्य यादिनो वेदे कर्तृस्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणत्वात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्तारः स्मर्य्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवादविषयस्याप्रामाख्याद् भवेदेव सर्व्वस्य कर्तृस्मरणमिति चेन्न । कर्तृविशेषविषय एवासौ विवादो न कर्तृसामान्यः । अतः सर्व्वस्य कर्तृस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्व्वोत्पत्तिज्ञानविज्ञानरहितो वा कथं सर्व्वस्य कर्तृस्मरणमवेति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितुमशक्यत्वाच्च तल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसम्भविता वा सम्भवति । पौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणातिवृत्तिरिति सत्तेरिव । सज्जन्ममरणपरिणामविवरणविनामश्रुतेरनेकपदसंज्ञतिप्रतिनियमसंदर्शनात् फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तित्वेत्वात्मनां श्रुतेष्वमनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाख्यं वेदस्थोपपद्यते तद्वैयर्थ्यां गुणानामभावात् ।

ननु न गुणकृतमेव प्रामाख्यं किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न गुणसङ्गाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दे दोषोद्भवत्वावद् वस्तुधीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्तसम्भवात् ।

यद्वा वस्तुप्रभावेन न सुदीर्घा निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिर्वस्तुप्रभावे वेदस्य प्रामाख्याभावः
समुद्भावात् किन्तु सद्वाख्यातृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाश्रयनपोह-
तत्वात् न प्रामाख्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाख्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्यापि त्वसम्भवितां वा । इत्यलमतिज्ञानेन ॥ ६४ ॥

नन् शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावादन्यापोहमात्राभिधायित्वादसम्प्रतीतादपि शब्दात् कथं
वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह ॥ ६५ ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयो वाच्यवाचकशक्तित्वात् सङ्केतस्तदुशात्
विस्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ६५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ६६ ॥

ननु ययव शब्दाः सन्तर्प्य दृष्टान्त एवाप्यभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कथमप्यभिधायकत्व-
मिति । तदप्युक्तमनर्थकस्यः शब्देभ्योऽर्थवतामन्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पर्वताद-
धूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । यतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इत्यन्यथापि समानम् ।
सुपरीक्षिता हि शब्दोऽर्थे न व्यभिचरतीति । तथाचान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पने प्रयासमात्र-
मेव । न चान्यापोहः शब्दार्था व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दश्रवणाद-
गवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादिप्रत्यक्षपदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र
शब्दान्तं श्रम्यम् ।

अथेकस्मादेव गोशब्दादर्द्वयस्यापि सम्भावनाद्वार्यः शब्दान्तरेणेति चेन्नैवमेकस्य
परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वं प्रथममगौरिति प्रतीयते । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं पर्यायस्वरूपं
प्रत्ययरूपं वा । प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणाक्तं स्यादभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कक्षाग्रमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् स्वलक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वागगोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि शत्रुलेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनुत्पत्त्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्तं वर्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्यते नार्थ इति । अतो नाद्यः
पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीयो गोशब्दादेः क्वचिद्वाच्यार्थं प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाद्युपगमं
परमतप्रवेशानुषङ्गाच्च ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शत्रुलेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
आदर्शभेदाभावाद्दृष्टपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्यत्र

संघट्टलेकत्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा अभावस्य वस्तुतापत्तिस्तल्लक्षणत्वा-
द्वस्तुत्वस्य । न चापोहलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेदस्यातद्रूपेणापि अग्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदायोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च शावलेयादिशब्दोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतिव्यक्तिभिन्न एव स्यादप्य शाव-
लेयादयस्मान् भिन्नन्ति तर्ह्यशादयोऽपि भेदका सा भूयन् यस्यान्तरङ्गाः शावलेयादयो न भेद-
कास्तस्याश्चादयो भेदका इत्यतिवाहसम् । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तथाह्येकस्य देवइत्यादिः कटककुण्डलादिभिरभिसम्बध्यमानो न
नानात्वमास्तिद्रव्यान. समुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरङ्गान्नापोहाश्रयः सम्बन्धी
भयता भवितुमर्हति । तथाहि यदि शावलेयादिषु वस्तुभूतसारूप्याभावोऽस्यादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामानं
वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोहशब्दार्थपत्ते सङ्केत एवानुपपन्नः तद्ग्रहणोपायासम्भवात् न प्रत्यक्तं तद-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादन्नापोहस्य चावस्तुत्वात् । अतुमानस्यपि न तत्सङ्गावसंबो-
धयति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यात् अज्ञा-
तस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगानिवृत्तिरिति वेदितरेतराश्रयत्वम् अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिष्ये भवति । स चागो गौनिवृत्तगत्वा गोशब्दागोव्यवच्छेदरूप इति । अगो-
रित्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

मन्वगौरित्यत्रान एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विप्रटेत
तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगान्नापोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजयोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहृतेयं प्रत्यभिज्ञानवज्रा

प्रमितिर्निरतचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।

प्रवचनमनघटं निश्चितं देववाचा

रचितमुचितवार्गिमस्तथ्यमेतेन गीतम् ॥ ८६ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ परीक्षप्रपञ्चः तृतीयः समुद्देशः ॥ ० ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह ॥ १ ॥

तस्य प्रमाणस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्मा । सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणौ तादात्मनो यस्येति विशिष्टः । तदुभयग्रहणमान्य-
ग्रहणञ्च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्मृतन्त्यस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्मात्रदेहस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तदितरद्विद्वार्थते । तत्र सांख्येः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमविवेकविषयः सामान्यचेतनं प्रवर्तयन्मि ।

यत्कं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति वचनात् । तस्य कोटयं प्रधानं महदादिकार्यनिष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्येक्यं प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तन्निमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्यं प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थस्य द्वेधा । ब्रह्माद्युपसर्गिण्युपसर्गान्तरविवेकदर्शनञ्चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानेकं पुरुषकृतं कञ्चित्पुण्यकारं समासादयत् प्रवर्ततानासादयत् । प्रथमपक्षे च उपकार-स्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः सम्बन्धाभावात् तदभावश्च समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यश्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव सेन कृतं स्यात् ।

अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि मुक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताविशेषात् । एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिरप्योऽपि प्रत्युक्तः सत एव ।

किञ्च सिद्धे प्रधाने सर्वसत्तुपपन्नं स्यात् । न च तद्विद्धिः कुतश्चिद्विधीयत इति ।

ननु कार्य्याणिमेकाव्यवर्तिनाम् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चैति तदप्यचारुचर्चितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादतत्त्वत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्त्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिणामानुप्रधानसंसर्गात् आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभासमानस्यापि संसर्गकल्पनायां तत्त्व्यताया निश्चेतुमशक्तः । तदुक्तम् ।

संसर्गादविभागक्षेदयोगोलकवर्जितम् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणायं साधनं तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरायोदञ्चनादिषु अनेकप्रकृ-तिकेषु पटकुटमुकुटशकटादिषु चोपलम्भात् अनैकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिविद्धिः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात् संभवे वा ततः कार्य्यादियायोगाश्च यदुक्तं परेण ।

प्रकृतेर्महास्ततोऽङ्गकारः तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चमुत्तानि ॥

इति चष्टिक्रमो — मूलप्रकृतिरिविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानञ्च बन्धगुप्तसौख्यवर्णनमिवासद्विषयत्वाद्युपेक्षाभवेति । अमुल्ल-क्षाकाशस्य पृथिव्यादेशैककारणकत्वायोगाश्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाश्चैतन्य-सिद्धिश्चावर्णिकमत्तसिद्धिप्रसङ्गात् सांख्यागन्ध एव न स्यात् ।

सत्कार्य्यादाप्रतिषेधस्यान्वय विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपपत्त्यादयेति । तथा विशेषा एव तत्त्वं तेषामसमानैव विशेषेभ्योऽपेक्षात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यस्यैक-स्यानेकत्र व्यापरा वर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामान्येनोपलब्धस्य तदेव व्यक्तान्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तद्वानात्मायतेर्युगपद्विभवेत्यतया सामान्येनोपलब्धः तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना सामुदायिकेति । ततो मुद्रमभेद एव सामान्यम् । तदुक्तम् ।

एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिद्वान्यत्र दृश्यते ।

तस्माद् भिन्नप्रत्ययान्तत्वा सामान्यं बुद्धमभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणस्यायोगात् । एकदेशेन सम्बन्धे अगुपट्टोकेन युगपट्टोसादयोः षडंशतापत्तेः सङ्घातनाभिषम्बन्धे पृच्छह्याशुमान-कत्वापत्तेः । अवयविनिर्घेदाच्च सम्बन्धत्वमेवमुपपद्यतएव तन्निर्घेदश्च वृत्तिविकल्पादि-बाधनात् । तथाहि अवयवा अवयविनि वर्तन्ते इति नाभ्युपगतम् । अवयवी चावयवेषु वर्तमानः किमेकदेशेन वर्तते सङ्घातना वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गस्तथापि एकदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था । सङ्घातना वर्तमानोऽपि प्रत्यवयवं स्वभावभेदेन वर्तताहोस्वदेकरूपेणेति । प्रथमपक्षे अवयविबहुत्वापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु अवयवाना-भेकरूपत्वापत्तिरिति प्रत्येकं परिसमाप्तम् । वृत्तावयवविविधबहुत्वमिति । तथा यदृश्यं सङ्घा-पलभ्यते तद्गास्तस्य यथा गगनेन्दोवरम् । नोपलभ्यते चावयवेषु अवयवीति । तथा यदग्रं यद्गुणभावः तत्ततो नार्थान्तरं यथा वृत्ताग्रं वर्तमानं । तस्य निरंशा एवालोना-सम्बन्धिनो रूपादिपरमाणवः । ते चैकक्षणस्यायिनो न नित्याः विनाशं प्रत्यनानपेक्षणात् । प्रयोगश्च यो यद्भावं प्रत्यनानपेक्षः स तत्स्वभावनिधत्तौ यथान्तर्ग कारणासामर्थी । स्वकार्यनाशोऽपि सुदृश्यादिना क्रियमाणस्ततो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नस्य करणे घटस्य स्थितिरेव स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धाद्गुण इति व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः । न तावत्तादात्म्यं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारात्वाघटनात् । अपिभूतस्य करणे घटादिवरेण कृतः स्यात्तस्य च प्रागेव निष्पन्नत्वाद्गुणं करणमित्यनानपेक्षत्वं सिद्धमिति विनाशसम्बन्धनियतत्वं साधयत्येव । सिद्धे चानित्यानां तत्स्वभावार्थानयतत्वं तद्विनिर्घा-मात्मादीनां विमर्शप्रकरणभावापन्नानां सत्त्वादिना साधनेन तदुत्पत्त्यात् भवत्येव सख-स्थितिस्वभावत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सत् सत् एकक्षणस्थितिस्वभावं यथा घटः । सन्तश्चासौ भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणबलेन दृष्टान्तनिरपेक्षमणेशेषस्य वस्तुनः तत्ति-कत्वमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयोगपट्टाभ्यां ते च नित्य-निवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियाभादाय निवर्तते नापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य क्रमयोगपट्टाभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नाहं नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकमेव स्वभावेन पूर्वोपरकालभाविकार्यद्वयं कुर्वतः कार्यभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनानात्वे श्रानत्र कार्यभेदात् कारणभेदकत्वेना विकलैव स्यात् । तादृश-संक्रमेण किञ्चित् कारणं कल्पनीयं येनैकस्वभावेन एकमेव चराचरमुत्पद्यते इति ।

अथ स्वभावानात्वमेव तस्य कार्यभेदाद्विषय इति चेत्तर्हि ते स्वभावास्तस्य सङ्घा-सम्भविनः तदा कार्यसाङ्ग्यं नोचेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात् तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् सैव कार्याणां युगपत्प्राप्तिः । सहकारिक्रमापेक्षया तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । नित्यस्य समर्थस्य परावृत्तायोगात् । तेऽसामर्थ्यकरणे नियताहानिः ।

तस्माद् भिन्नेव सामर्थ्यं तैर्विधीयत इति न नियताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यम-किञ्चित्करमेव स्यात् । सहकारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्स्वभावत्वात् तस्यापि

कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धस्यैकस्वभावत्वं सामर्थ्यं नानात्वाभावात् कार्यसंदः । अनेकस्वभावत्व-
ऽक्रमवत्त्वं च कार्यवत् तथापि शाङ्कर्यमिति सर्वमावर्त्तते इति चक्रकप्रसङ्गः ।

तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ
द्वितीयतये कार्यकारणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यस्य क्रमयोगपट्टा-
भावः सिद्ध एवेति सौगताः प्रतिपेदिरे । तेऽपि न युक्तवादिनः । सजातीयैतरव्यावृत्तात्मनां
विशेषाणामनेशनानां ग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तु-
ग्राहकत्वेन निरंशवस्तुग्रहणायोगात् । न हि परमाणवः परस्परसम्बन्धास्तुरादिबुद्धौ
प्रतिभान्ति तथासत्यविशदप्रसङ्गात् ।

अयानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः क्षणा पश्चात्तु विकल्पवाचनाद्वलादन्तरादन्तराला-
नुपलम्भलक्षणाद्वाद्याद्यादिमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकार्षत् स च तदाकारे-
णानुरज्यमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुर-सरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षायत इति ।
तदप्यतिशालविलसितम् । निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । यद्वैते हि निर्विकल्पके तथा-
भेद अनाकारानुरागस्थान्यवकल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतन्न तथाः युगपद्भूतं लघुवृत्तैर्वा सिद्धेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तथापि काश्-
पानप्रत्ययत्वादिति । केन वा तयारेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तस्याधिक्यवृत्तौ न-
भञ्जत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्पगोचरत्वात् । न च तदुभयाविषयं तदेकत्वाध्यव-
साये समर्थमातपसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथैवार्थाविशेषादभासः । नाप्यनुमानबुद्धौ
तदविनाभूतस्वभावकार्यलिङ्गाभावादनुपलम्भाऽसिद्ध एवानुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य व्याप-
नस्यैकतात्वात् ।

यदपि परमाण्वनामेकदेशेन सर्वज्ञात्मना वा सम्बन्धो नापपद्यत इति तत्रानुभूयमान-
स्य परिहारः । स्तिरव्यवस्थायां सजातीयानाञ्च दूर्वाधिकगुणानां कर्पाज्जितृक्ष्णकार्पा-
णामान्यकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यस्यावर्थावनिवृत्तिविकल्पादिशाश्वकमुक्तं तत्तावर्थावनि-
वृत्तिरवर्थाव नापपद्यत तदा न वर्त्तत इत्यभिधातव्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्य विशिष्टा-
न्तरीपकत्वात् । तथाहि नैकदेशेन वर्त्तते नापि सर्वज्ञात्मनेत्युक्तं प्रकाशान्तरेण वृत्तिरित्यभि-
हितं स्यात् अन्यथा न वर्त्तत इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्युपगमनरूप-
त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवधीयते । तत्र यथातदाप्राप्तमनश्चक्राणां
विशेषादिदोषश्चाग्रे प्रतिषेध्यत इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकक्षणव्यापित्वे साधनं “यो यस्माव प्रति” इत्याद्युक्तं तदप्यसाधनम् । अस्मि
द्वादिदधदुष्टत्वात् । तत्रानानपेक्षत्वं तावदसिद्धं घटाटुभावस्य सुशरादिस्वापारान्वय-
व्यतिरेकानुविधापित्वात् तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटाद-
रभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभासो यदि स्वतन्त्रो भवत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च सौगतभते
सोऽस्ति इति हेतुप्रयोगानवतर एवानैकान्तिकज्जिदं शालित्रीजस्य कोटवाङ्मुरजननं प्रत्यना-
नपेक्षत्वंऽपि तज्जननस्यभावानियतत्वात् तत्स्वभावस्यैव सति इति विशेषणान्न दोष
इति चेन्न । सर्वेषां पदार्थानां विनाशस्यभावसिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पाद-
विनाशावङ्गीक्रियेते । न इत्यरूपेण समुदेति विलयसृच्छति भावो नियमेन पर्यायेण यस्य
नादेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नियं इति व्यवनात् ।

न हि निरन्तरविनाशे पूर्ववत्तत्त्वस्य ततो वृत्ताधिकृतिः कोकादितत्वेन उत्तरवत्तत्त्वस्य वृत्तिर्घटते द्रव्यरूपस्य कथञ्चिदव्यक्तवत्तत्त्वस्यापि सम्भवात् । न सर्वथा भवानां विनाश-
सम्भावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादभावः तद्ग्रहणीयस्य ग्रथभिन्नानस्य
बहुलमुपलम्भात् तत्प्राप्ताख्यस्य च प्रागेवास्तत्वात् उत्तरकार्यात्पत्रनयानुपपत्तेश्च विदु-
त्वात् ।

यस्यान्यत् साधनं सत्त्वाख्यं तदपि विपक्षवत् सपक्षेऽपि सम्मानत्वात् न साध्यविदु-
निवन्धनम् । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयोगपण्याभ्यां ते च सत्त्विका-
द्विवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियासाहाय्यं निवर्तते वा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नित्यत्वेन सत्त्विकस्यापि खरविषाणवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च सत्त्विकस्य वस्तुनः क्रमयोगपण्याभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽविदुस्तस्य देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अवस्थितस्य कस्य हि नानादेशकालकलाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च सत्त्विके षोडशतिः ।

यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्धार्मिभावानामिह विद्यते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरवृत्तानां एकवृत्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति । वृत्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि सत्त्विकत्वेन क्रमायोगात् । असत्त्विकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिवाधनमने-
कान्तिकम् । अवास्तवत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपट्टेन तत्रार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकारणे तत्कार्यकत्वं स्यान्नानास्वभावकल्पनायां ते स्वभावा-
न्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्द्वाराणो संधानेकस्वरूपता नानास्वभावेन वेदनवस्था ।

अथेकैकैक्योपादानभावात् यवान्यव सङ्कारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि
नित्यैकैक्यपक्षापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्ख्यं भाषुः
अक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तनैवमिति चेत् एकान्तशकारणा युगपदेकैक्यकारणसाध्यानेककार्य-
विरोधादक्रमिणोऽपि न सत्त्विकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्युत्ते सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापिष्यानामेककलावृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारस्य । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयात् । नापि सामान्यविशेषौ
परस्परानपेक्षाविति योगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोर्न्योन्यभेदे द्वयोरेकतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तः । तथाहि विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मानः सामान्यत्वं परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वलक्षादिशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्माख्यसद्रूपाणि सत्त्वादयन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादिवदिति न सामान्यविशेष-
समवायैर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमात् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाणीपपन्नत्वे धर्मिप्रादकप्रमाणावधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ।

अथ न प्रमाणाप्रतिपन्ना द्रव्यादयः तर्हि हेतोरप्रादिकविरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादौ हि सत्त्वाङ्गैर्दोऽसत्त्वेन व्याह सपलभ्यते । ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अश्व दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

अथद्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा यस्यां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपव्यवस्था । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्याद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्व्याप्यं येन सह द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्यः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्यनिवन्धनतया स्वरूपत्वायोगात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तथापि सत्तासम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं गुणादिव्यपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः सत्त्वयवयवस्यैव स्यात् ।

ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । तौ च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरैकत्राभिन्ने वस्तुन्यसम्भवः श्रौतोष्वास्पर्शयोरिवेति । भेदस्यानादधिकरणसम्भेदस्यान्यदिति वैयाधिकरणस्यम् । यस्मान्नानं पुरोधाय भेदो यच्च समान्याभेदः तादात्म्यानो भिन्नो चाभिन्नो च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदश्चाभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकारः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चितुमशक्तेः संशयस्ततश्चाप्रतिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति चेन्नित् ।

तेऽपि न प्रतीतिकत्वादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अनुपलम्भसाधो हि विरोधस्तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः । यच्च श्रौतोष्वास्पर्शयोरिवेति दृष्टान्ततयांक्तं तच्च धूपदहनशुक्रावपचिनः श्रौतोष्वास्पर्शस्वभावस्योपलब्ध्ययुक्तमेव । एकस्य चलाचलरक्ताक्तानुत्तानावृत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्ध्यस्य प्रकृतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयाधिकरणमप्यपास्तम् । तयोरैकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिर्दर्शनान्येव बोद्धव्यानि ।

यश्चानवस्थानं कृषणं तदपि स्याद्वादिमतानभिर्ज्ञेयवापादितम् । तन्मत्तं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषादेव भेदः । भेदव्यतिना तयोरैवाभिधानात् द्रव्यरूपेणाभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्धस्तुनः ।

यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्तराग्नानवस्था । तथाहि यत्सामान्यं यच्च विश्वः तयोरनुवृत्तव्यावृत्ताकारेण भेदस्तयोश्चार्थक्रियाभेदात् तद्वेदस्य शक्तिभेदात् सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणां समक्रीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथाचोक्तम् —

मूलव्यतिकरीमाहुरनवस्थां हि कृषणम् ।

वस्तुनन्तैरप्यशक्तौ च नानवस्थापि वार्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करव्यतिकरी तावपि भेदकत्वाननिर्दर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतो । अथ तत्र तथाप्रतिभासनं परस्परं वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निर्लीते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य वक्षितप्रतिपत्तिरूपत्वात् अचक्षितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्यतिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नामाव इति दृष्टेर्वावच्छेदमनैकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयवविनाशुंशुगुणिनाः कर्म-तद्वतोश्च कथञ्चिदभेदो प्रतिपादितो बोद्धव्यो ।

अथ समवायवशाद्भिन्नञ्चापि अभेदप्रतीतिरनुपपन्नञ्चतुल्याख्यानस्येति चेन्न । तथापि ततो भिन्नस्य व्यग्रव्यापयितुमशक्तेः । तथाहि समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिसती स्यादवृत्तिसती वा । वृत्तिसत्त्वं स्वेनैव वृत्तान्तरेण वा । न तावदादाः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचनात् । वृत्तान्तरकल्पनायां नऽपि स्वसम्बन्धिषु वर्तते न वेति कल्पनायां वृत्तान्तरपरम्पराप्राप्तेरनवस्था । वृत्तान्तरस्य स्वसम्बन्धिषु वृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवस्थेति चेत् तर्हि समवायेऽपि वृत्तान्तरं माभूत् ।

अथ समवायो न स्वाश्रयवृत्तिरङ्गीक्रियते । तर्हि घट्याभाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विरुध्यते ।

अथ समवायिषु सत्स्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकल्प्यते । तर्हि भूतद्रव्येषु सत्स्वेव दिगिलङ्घ्येदमतः पृथ्वेण इत्यादिकानस्य कालालङ्घ्यस्य च परापरादिप्रत्ययस्य सङ्गावात् तयोरेव तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ।

किञ्च समवायस्थानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपतेव न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो न सम्बन्धः श्रुताश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अत्र समवायस्य धर्मिणः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परैः प्रातिपदत्वात् धर्मि-
ग्राहकप्रमाणवाद्या आश्रयामिदृशं न वाच्येति । तस्याश्रितत्वेऽप्येतदभिधीयते । न समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वं सत्याश्रितत्वात् संयोगवत् । सनयानेकान्त इति सम्बन्ध विशेषणम् ।

अथ संयोगे निविडुशिथिलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्व नान्यत्र विपर्ययादिति चेत् न । समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वनश्वरत्वप्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धिभेदाङ्गेऽना-
त्रापि समान इति नेकमेव पर्यनुयायो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकल्पितस्य विचारासहत्वात् न तदुशात् गुणगुण्यादिव्यभेदप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रातिभासादवयवायव्यादीनां भेद एवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा-
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्धेः । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं
सामानाविशपात्मकञ्च तत्त्वं तीरादृशि शकुनिनायादयानम् । इत्यलमिति प्रसङ्गः ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्पणार्थस्य हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौरीरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः श्वल इत्यादि
प्रत्ययः । तयोर्गौरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पृथ्वीतिराकारयो-
र्यथासंख्येन परिहराद्यामी ताभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेश्चेत्यनेन तूद्धर्धतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्थितं भवति ॥ २ ॥

अथ प्रथमोद्धृष्टसामान्यभेदं दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सीदाहरणमाह ॥ ४ ॥

नित्यैकरूपस्य गीत्वादेः क्रमयोगपट्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिणामादग्रा-
व्यक्तिषु वृत्तयोराद्यानेकसदृशपरिणामात्मकमवति । तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृशान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यामिति वर्तते । तेनायमर्थः । ऊद्धर्धतासामान्यं भवति । किन्तुद्रव्यं तदेव
विशिष्यते । परापरविवर्तव्यापीता । पृथ्वीपरकालवृत्ति त्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्र-
ज्ञानस्यैकस्य युगपद्वभावनैकस्वभावनीलाद्याकारव्यापिवदेकस्य क्रमभाविपरिणामव्यापित्व-
सित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषस्यापि ह्यविधिसुपदर्शयति ॥ ६ ॥

हृद्यत्वधिक्रियमाणेनाभिषम्बन्धः ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषभेदमाह ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं स्वदेहप्रमितिमात्रमेव । न व्यापकं नापि घटकशिकामात्रम् । न न कायाकारपरिणतभूतकदम्बकमिति । तत्र व्यापकत्वं परेषामनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यभूतत्वात् आकाशवदिति । तत्र यदि रूपान्तरलक्षणं भूतत्वं तत्प्रतिषेधो भूतत्वं तदा मननानेकान्तः ।

अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं भूतत्वं तन्निषेधस्तथा चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यच्चापरमनुमानं आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तदपि न साध्यं साधनम् । अणुपरिमाणानधिकरणत्वमित्यत्र किमयं तत्रार्थः पथ्यंशसः प्रसङ्गो वा भवेत् । तत्राणुपक्षेऽणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तर-परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विरुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणाधिकरणत्वं ह्यव्यापकत्वमेव साधयतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधि-करणत्वमात्मन इत्यन्तम् । तच्चाणुपक्षेऽणु अधिकरणासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि परिमाण-सामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिरिवेति । न चान्तरमहापरिमाणाधार-तथात्मन्यप्रतिषेधं परिमाणमात्राधिकरणता तत्र निश्चितं प्रकटा । दृष्टान्तश्च साधनत्रिकलः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सर्वथा सिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रममाभ्यासपर्यक्रियाविरोधादिति । प्रसङ्गपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणोपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चाणुहीतविशेषणं नाम नाणुहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षे तदग्रहणोपायः सम्बन्धाभावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्य-भावकल्पनस्यास्य अभावस्य नाणुहीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि घटकशिकामात्रम् । कमनीयकान्ताकुञ्जघन-सम्पर्शकाले प्रतिलोमकूपसाम्राट्नाकारस्य सुखलानभवात् । अनाथा सर्वज्ञाशरीराभावादि-कार्यादयायोगादाशुवृत्तपालातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परातः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अनाथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पृथिव्यादिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चैतनात्यन्त-योगात् । धारणे द्रवीणातालतण्डुलान्वयाभावाच्च । तदहर्जातबालकस्य स्तनादावभिलाषा-भावप्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च स्मरणे स्मरणज्वाद्भवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मध्यदशायां तथैव व्याप्तेः सुतानां रत्नोपज्ञादिकुण्डेषु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् ।

केषाञ्चित् भवन्मृतेरुपलम्भाच्चानादिश्वेतनः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

तदहर्षस्वनेहातो रक्तोदृष्टे भवस्तृतेः ।

भूतानन्वयनात् चिद्वः प्रकृतिषः घनातनः ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रमितिरात्मैवत्रापि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशयः इति वक्तव्यम् । तत्रानुमानस्य सङ्गात्वात् । तथाहि । देवदत्तात्मा तद्विह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते च तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । यथा देवदत्तपृष्ठएव तत्र सर्वत्रैव च उपलभ्यमानः स्वासाधारणभास्वरत्वाद्विशुणः प्रदीपः । तथाचायं व्यास-
चेति । तदसाधारणगुणज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीणास्तत्रैव उपलभ्यन्ते ।

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया आङ्ग यूनः कान्तासमागमः ॥

इति वचनात् ।

तस्मादात्मा स्वदेहप्रमितिरिव स्थितः ॥ ८ ॥

द्वितीयं विशेषभेदमाह ॥ ९ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगियदृश्ये सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादव्यावस्तुत्वम्
अवस्तुन्यापेक्षिकत्वायोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥ ९ ॥

आत्मकारलाञ्छितसम्बोध्यमनन्तधर्म-

सन्दीहवर्मितमशेषमपि प्रमेयम् ।

वेदेः प्रमाणबलतो निरवापि तच्च

संक्षिप्तमेव मुनिभिर्विवृतं मयेतत् ॥

इति परौक्षासुखलघुवृत्तौ विषयसमुद्देशस्तुर्धः ॥ १० ॥

अर्थज्ञानौ फलविप्रतिपत्तिनिगार्यमाह ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं साक्षात् पारम्पर्य्येति । साक्षादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्य्येण ज्ञाना-
दिकमिति । प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्तथेति ॥ १ ॥

तद्विधिविधमपि फलं प्रमाणाद्भिन्नमेवेति योगाः । अभिन्नमेवेति शौगताः । तन्मतस्य-
निरासेन स्वमतं व्यग्रव्यापयितुमाह ॥ २ ॥

कथञ्चिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह ॥ ३ ॥

अयमर्थो यद्येवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतितत्त्वस्यैव फलवपतया परिणाम-
इत्येकप्रमाणपेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः । कारणक्रियापरिणामभेदाद्भिदः । इत्यस्य सामर्थ्य-
विद्वत्प्राज्ञोक्तम् ।

पारम्पर्य्येण साक्षाच्च फलं हेधाभिधायि यत् ।

देवैर्भिन्नसभिन्नञ्च प्रमाणात्तद्विद्वदितम् ॥ ३ ॥

इति परौक्षासुखलघुवृत्तौ फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ १० ॥

अपेक्षानीमुक्तप्रमाणस्वरूपाविचतुष्टयाभासमाह ॥ १ ॥

ततः उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादप्युक्तं विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्राप्तं स्वरूपाभासं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थं च दर्शनञ्च संशय आदि यैषां ते संशयादयश्चेति सर्वेषां दृग्दृष्टः । आदिशब्देन विपर्ययानध्यवसाययोरपि ग्रहणम् । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वव्यतिरिक्तवेदनवेदां वेदात्वात् घटयत् इति । तदचङ्कृतम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेदात्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मित्वायोगात् । स्वसंविदितत्वे तेनेव हेतोरनैकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्याभिचारादुद्गामिज्ञानेनाध्यनैकान्तादर्थप्रतिपत्तयोगाच्च ।

न हि ज्ञापकप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव गमकत्वप्रसङ्गात् । अनन्तरभाविज्ञानग्राह्यत्वं तस्याप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कल्पनीयम् । तत्रापि तदन्तरमित्यनवस्था । तस्माद्ज्ञाप्यं पक्षः श्रेयान् ।

इतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नुपि सौम्यसकः प्रत्यक्षः । तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अप्रत्यक्षं तर्हि फलज्ञानस्याप्रत्यक्षता तत एव स्यात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनाद्गोचरं करणज्ञानस्यापि कारणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तस्मादर्थप्रतिपत्तयन्यथानुपपत्तेः कारणज्ञानकल्पनावर्त्यण्यत्त्वान्यथानुपपत्तेः ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चतुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्यादृगभिचार इति चेन्न । भिन्नकर्तृ-कारणस्यैव तद्व्याभिचारादभिन्नकर्तृके कारणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतेरान्तविराधात् । प्रकाशात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्वविराधवदिति ।

गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानं गृहीतार्थं दर्शनं सौगताभिमतम् । निर्विकल्पकं तच्च स्वविषयानुपपन्नकत्वात् अप्रमाणम् । व्यवसायस्यैव सज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वादर्थव्यवसायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । व्यवसायस्तु गृहीतग्राहितत्वात् अप्रमाणमिति । तन्न सुभाषितम् । दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात् । तत्सङ्गाद्यायोगात् सङ्गावे वा नौलादाविष्य क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । तत्र विपरीत-समारोपान्नेति चेत् तर्हि सिद्धं नौलादी समारोपविरोधग्रहणलक्षणां निश्चय इति । तदात्मकस्यैव प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभय-काटिबंधवर्षी स्थान्द्वि पुरुषोवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरतस्मिंस्तदिति विकल्पः । विशेषानवधारणमनध्यवसायः ॥ २ ॥

कथमेवामस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुरुषान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छत्पुरुषवर्षस्य स्थानुपुष्यादिष्व तेषां ज्ञानं तदिव तद्वत् ॥ ४ ॥

अपरञ्च सन्निका आदिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अथमर्थः । यथा चतुरस्योः संयुक्तसमवायः सन्नपि न प्रमाणं तथा चतुरस्यो रपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चतुषि सन्निकर्षस्यासम्भवात् ।

अथ चतुः प्रामाण्यपरिच्छेदकं व्यवहितार्थप्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धिरिति मतम् । तदपि न साधीयः । काचाभ्रपटलादिव्यवहितार्थानामपि चतुषा प्रतिभाषनात् हेतोरसिद्धेः । शाखाचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च । न च तत्र क्रमेऽपि योगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति । तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चतुस्तेजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि अपर्याप्तोचिताभिधानम् । मय्यङ्गनादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्यादिरूपप्रकाशकत्वं पृथिव्याद्यास्थित्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् सन्निकर्षस्याव्यापकत्वाच्च प्रमाणत्वम् ॥ करणज्ञानेनाव्यवधानाच्चेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परौक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परोक्षभेदाभासमुपदर्शयन् प्रथमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्विज्जन्मनं सादृश्यनिज्जन्मज्जेति । तत्रैकत्वे सादृशावभासः सादृश्यं चैकत्वावभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तदुद्भूतमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासाप्रदर्शनेन समुदायरूपानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवाभासमाह ॥ १२ ॥

इष्टमबाधितमित्यादि तत्सुलक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अबाधितविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित एवेति निदर्शयद्वाह ॥ १५ ॥

एतेषां कर्मेणोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

स्पर्शनप्रत्यक्षेण दृष्ट्याश्च स्पर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानबाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते ॥ १७ ॥

आगमबाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषाश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकबाधितमाह ॥ १९ ॥

लोके हि प्राण्यङ्गत्वेऽपि कस्यचिच्छुचित्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
मेवेति लोकत्राधितत्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनत्राधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् कथमाश्रयमाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोऽहंहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च निश्चयश्च सत्तानिश्चयो ऽसन्तो सत्तानिश्चयो यस्य स भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २३ ॥

तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २४ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्याशङ्क्यामाह ॥ २६ ॥

तस्येति मुख्यबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपरमासिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात् । तन्मते ह्याविर्भावतिरोभावादेव प्रसिद्धौ नोत्पत्त्यादि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्माह ॥ २९ ॥

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तिमिति ॥ २९ ॥

अनेकान्तिक हेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिप्रवृत्तौ केवलं पक्षपक्षयोरिति दृष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्माह ॥ ३१ ॥

कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्क्यते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षं वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साध्ये हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अयञ्च दोषो हेतुलक्षणविचारावसर एव न वादकाल इति व्यक्तीकुर्वन्माह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविध इत्युक्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । अशिद्धानि तानि येष्विति
विग्रहः ॥ ४० ॥

एतामेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुरसिद्धसाधनं तस्य घूर्तत्वात् ।
घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्वान्घूर्तत्वाच्च ॥ ४९ ॥

साध्यत्वात् साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपरीतदर्शनमपि
तदाभासमित्याह ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यघूर्तताप्राप्त्यर्थः ॥ ४४ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः शब्दो घूर्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विग्रहः ।
तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्
आकाशगन्त्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टको व्यापितम् । तत्र तद्विप-
रीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्प्रथमपक्षम इत्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येकं कियद्भूतनायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदर्थोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्क्यामाह ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणाकाशेन नद्या दंशं
तान् प्रस्थापयतीत्याशोक्तैरन्यत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५३ ॥

प्रथमोदाहरणमात्रेणाव्युद्गताहरणान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः स्वदुरागमज्जनितवामनाहितचेता दृष्टेष्टविषदं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्रवचनत्वादिकमपि तथैत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्व्याक्योक्तदाभासत्वमित्याशङ्क्यामाह ॥ ५४ ॥

अविश्वदादरूपप्रमाणलक्षणभावाद् तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं सख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने श्वेत्याद्याव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अभ्यस्तविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव यत्तत्
संख्यात्वे प्रतिपत्तिनिराकरणे इति नेह पुनरुच्यते ॥ ५६ ॥

इतरादिप्रमात्रेयतावधारणमपि विघटत इति लौकायतिकदृष्टान्तद्वारेण
इन्मतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकैकाधिकैः व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौमतादिभिः तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपौर्यः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षेण साधून् अन्यस्माद् भविष्यति इत्याशङ्काह ॥ ५८ ॥ तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षेण प्रमाणवादे हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथादाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौमतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षेणप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकैकाधिकप्रमाण-
वादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-
भावात् । स च तद्वेदो लौकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादि-
प्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ ५९ ॥

एतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्याह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि स्यात् । प्रथमपक्षे
वृषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात्तत्कारणान्नेतिवेदनाह ॥ ६४ ॥

वियुक्ताश्रय्याधामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-
परिहारावाप्तिष्वितिलक्षणपरिणामोपपत्तिरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-
भावावस्थाधामित्वेयर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्काधामावृत्ते तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदितिभावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्त्या संवृत्तपरनामधेयया तत्फल्यनास्तित्याह ॥ ६८ ॥

अयमर्थो यथा फलाद्विजातीयत्वात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि
सजातीयत्वाद्वावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

अत्रैवाभेदपक्षे दृष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं वृषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति सप्रवाय-
लक्षणप्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न
सूक्तमित्याह ॥ ७२ ॥

सप्रवायस्य नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च सर्वोत्पन्नामपि समवायसमानधर्मकत्वाच्च ततः
प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनवृषणव्यवस्थामुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपन्यस्ताम् । तच्च प्रतिवादिना वृष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च वृषणमिति । यदा तु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथैवोद्भावितं वादिना चापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनश्च भूषणमिति ॥ ७३ ॥

अथोक्तप्रकारेणाशेषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणात्तत्त्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितत्त्वमन्यवोक्तमिति दर्शयद्वाह ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणात्तत्त्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचारणीयमिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्वयार्थिकपथ्यार्थिकभेदात् । तत्र द्वयार्थिकस्वैधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पथ्यार्थिकस्य तु द्वौ श्रुतुमूत्रशब्दसमभिपक्षे-
वम्भूतभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्रकरणो नैगमकः । नैगमो नैगम इति निरुक्तैः सर्वथाभेदादः तदाभासः । प्रतिपत्तव्यपक्षः सन्मात्रग्रही संग्रहः । ब्रह्मवाङ्मत्तदा-
भासः । संग्रहपृष्टोत्तमेवको व्यवहारः । काव्यनिको भेदस्तदाभासः । श्रुतुपथ्यार्थिग्रहा-
प्रतिपत्तवापेक्षः श्रुतुमूत्रः । लक्षिकैकान्तनयः तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदात् शब्दस्य
कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः ।
पथ्यार्थिभेदात् पदार्थनानार्थनिरूपकः समभिपक्षः । पथ्यार्थनानात्वमन्तरेशापीन्द्रादिभेदकथनं
तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्रकरणमित्यस्मावः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकैषु
काव्यनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरेण
नयचक्रात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वादलक्षणं पत्रलक्षणं वाग्यवोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह ।
समर्थवचनं वाह इति ।

प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्विष्टस्वार्थस्य साधकम् ।

साधुगुणपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलम् ॥ इति ॥ ७४ ॥

इदानीमात्मनः प्रारब्धनिर्द्वन्द्वहणमौदृत्यपरिहारञ्च दर्शयद्वाह ॥

व्यथा कृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य सादृशः । अहञ्च कथम्भूतः इत्याह
वालो मन्दमतिः । अनौदृत्यमूचकं वचनमेतत् । तत्त्वचात्वञ्च प्रारब्धनिर्द्वन्द्वहणदेवावधीयते ।
किन्तु परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? हेयोपादेयतत्त्वयोः ।
यथेवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारमच्छित्तस्य सौख्यं वैख्यं वा प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति
तथेदमपि हेयोपादेयतत्त्वं साधनवृषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते ।
क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धश्राव्यं निरुद्धवां-
स्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकलङ्कश्राद्धैर्यत् प्रकटीकृतमखिलमाननिभनिकारम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुक्तमितिभिर्युक्तमेतेन ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिच्छेदः ॥

श्रीमान् वेज्यनामाभूदग्रणी गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालिव्योमद्युमखिरुर्जितः ॥ १ ॥

तद्वीथपत्नी सुवि विभुतासीत् नाणाम्बनामा गुणशालधीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवर्जित सन्तः ॥ २ ॥

तस्मात्तु द्विजजनीनदत्तिर्दानाभ्युदाहो सुविहरीरपाख्यः ।
स्वर्गावविस्तारनमोऽशुभाली सप्यक्करत्नाभरणाचिताङ्गः ॥ ३ ॥

तस्योपरोधवशतो विशदोरुकीर्तः
माखिकनन्दिकृतशास्त्रमगाधबोधम् ।
स्पष्टीकृतं कतिपयेऽचनैरुदारैः
बालप्रबोधकरमेतदनन्तवोर्य्यः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासुखदत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षामुखसूच-सघट्टतिः ।

अ

अंश	...	...	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, ३३, ५०		
अंशु	...	...	२४	अग्निमत्	...	...	२९
अंशुमालिन्	...	...	५५	अग्निहोत्र	...	...	३७
अकरण	...	...	६, ९, २४, ४७	अग्र	...	६, २०, २५, ३३, ४३	
अकलङ्क	...	...	८, ५४	अग्रणी	...	...	५४
अकस्मात्	...	...	५	अग्रह	...	...	४३
अकादाचित्कत्व	...	...	२२	अग्रहण	...	...	२३
अकारकत्व	...	...	७	अग्राहक	...	...	१९, २३
अकिञ्चित्कर	५, ६, २७, ४२, ५१			अघटन	२, १८, २२, २३, २९, ३२, ४२		
अकिञ्चित्कत्व	...	...	२१, ५१	अघटित	...	...	१४
अकृत	...	...	२३	अङ्कुर	...	...	४३
अकोशल	...	...	३७	अङ्ग	२, ३, ५, १६, २०, ५१, ५५		
अक्रम	...	...	४४, ४७	अङ्गीकरण	...	११, ३२, ४५	
अक्रमवत्त्व	...	...	४३	अङ्गीकर्तव्य	...	४०, ४७	
अक्रमिन्	...	...	४४	अङ्गीकृत	...	...	२९
अक्रिया	...	...	२१	अङ्गुलि	...	६, २५	
अक्रियादर्शन्	...	...	२३	अचलित	...	...	४५
अक्ष	...	...	२०	अचानुषत्व	...	...	६
अक्षयिकत्व	...	...	४४	अचास	...	...	४१
अक्षपाद	...	...	१६	अक्षतन	१९, २०, २१, २२, ३१, ४१, ४७		
अक्षि	...	...	२३	अजन्य	...	...	१७
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४			अज्ञ	...	...	२०
अगर्भ	...	...	५	अज्ञात	...	...	३१, ४०
अगाध	...	...	५५	अज्ञातत्व	...	...	६, ५१
अगृहीत	...	...	३७, ४७, ४९	अज्ञान	...	५, ९, १०, ४८	
अगो	...	...	३९, ४०	अज्ञापकत्व	...	...	४९
अगोचर	...	...	१६	अज्ञान	...	...	१५, ५०
अगौणत्व	...	...	१४	अग्रन	...	...	९

INDIA.

५७

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	४७
अतज्जनय	.	१	अधिगति	१८
अतद्वेश	..	२०	अधिकृ	२८
अतदूप		४०	अधीन	३९
अताद्विशिष्ट		२८	अधुना	१३, २७, ३६
अतिक्रान्त	..	१८	अधुनातन	३७, ३८
अतिक्रान्तत्व		३९, ४३	अध्यक्ष	१, २, १३, १४, १५, १६, १७, १८, २३, २४, २५, ३८
अतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३९, ४३, ४६		अध्ययन	३६, ३८
आर्तारक्त		१२, ३०, ३४	अध्यवसाय	१८, ४३
अतिव्यवहृत		३३	अध्यासित	१९, ३१, ३४
आतव्याप्त		९, १८, ५०	अध्याहार	३१
आतशय		१५, १९	अनश	३२, ४३, ४४
अतिशयवत्		१९	अर्नाय	४
अतीत	३, १५, ३५, ३६, ३८		अनङ्गत्व	३५
अतीन्द्रिय	१, १८, २०, २६, ३६, ३७, ३८, ३९		अनङ्गीकरण	३८
अतीन्द्रियता		३२	अनातिक्रम	१५, ३४
अतीन्द्रियत्व		१८, ३८	अनतिलङ्घन	१५
अतीन्द्रियार्थ		३७	अनतिद्वान्त	२१
अतुष्यत्		५२	अनाधिकरणत्व	४७
अत्यक्त		४४	अनाधिकार	४०
अत्यन्त		४४	अनाध्यवसाय	१०, २७, ४९
अथ	९, १२, १३, २०, २१, २२, २५, २७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४		अननुकारिन्	१८
अथवा	९, ३१, ४२, ५४		अनन्यथाभूत	१५, १९
अदर्शन	.	१५, ३६, ५१	अनन्वय	१६, ४८
अदृष्ट	११, १५, २१, २४, ३७		अनन्त	९, ४५, ४८
अदृष्ट		३८	अनन्तर	९, ३२, ४९, ५२
अदृष्ट		४५	अनन्तर्भाव	१३, १६, २२, ३३
अदृष्ट		२४, २५	अनन्तवीर्य	५५
अदृष्टवादिन्	९, २६		अनपेक्ष	११, ४२, ४४
अधर्म		५	अनपेक्षण	४२
अधिक		५३	अनपेक्षत्व	७, १२, ४३
अधिकरण	२०, २३, ४२, ४५, ४७		अनपेक्षा	२०
अधिकरणभूत		२२	अनर्पाहित	११
अधिकार	.	३१	अनर्पाहितत्व	३९
			अनाभिज्ञ	४५
			अनाभिज्ञत्व	४३

अनन्यस्त	...	...	१२, १३	अनिन्द्य	...	...	१, १७
अनन्यास	...	...	११, १३	अनियत	...	...	२९
अनन्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६			अनियतत्व	...	...	४७
अनर्थ	...	...	३९, ४०, ४३	अनिरतिशयत्व	...	...	२१
अनर्थक	...	...	२१, २२, २९	अनिराकृतत्व	...	...	२८
अनर्हत्	...	...	...	अनिराकृत	...	...	२८
अनव्य	...	...	१२, २४	अनिवृत्ति	...	...	२५
अनवकाश	...	...	२८, ४३	अनिश्चय	...	...	५१
अनवगत	...	...	...	अनिश्चित	...	...	१, १०
अनवप्राप्त	...	...	२३	अनिष्ट	...	३, ५, ९, २६, २७, ३७	
अनवच्छिन्न	...	...	३६, ३७, ३८	अनिष्ट	...	...	२६
अनवज्ञ	...	...	...	अनीश	...	...	२०
अनवतार	...	...	...	अनुकम्पा	...	...	२४
अनवद्य	...	...	...	अनुकारण	...	...	३२
अनवधारण	...	१७, २४, २७, ३५, ४९		अनुकूल	...	...	३२
अनवधेय	...	...	...	अनुगम	...	...	१६
अनवभाषन	...	...	...	अनुग्रह	...	...	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४९			अनुधारण	...	...	१, ११
अनवस्थान	...	...	२, ४५	अनुत्पन्न	...	...	४५
अनश्वर	...	...	...	अनुत्पात	...	...	१२, ४४
अनाकुल	...	...	...	अनुदय	...	...	१६, २८
अनागत	...	...	३५, ३६, ३८	अनुन्यत	...	...	१२
अनात्मज्ञ	...	...	...	अनुपदर्शकत्व	...	...	४९
अनादरणीय	...	...	...	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १४, २७, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ३८, ४४, ४९, ५०		
अनादि	...	१८, २४, ३५, ३७, ४७		अनुपपन्न	...	...	४७, ४१, ४७
अनादिता	...	...	...	अनुपपन्नत्व	...	...	२६, २५
अनादिभूत	...	...	...	अनुपयोग	...	...	३
अनाप्त	...	...	...	अनुपलक्षण	...	...	४३, ४९
अनावरण	...	...	...	अनुपलब्धि	३, ४, १४, २८, ३३, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७		
अनावरणत्व	...	...	...	अनुपलम्भ	७, ४, १६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०		
अनावृत	...	...	१९, ४५	अनुपहत	...	...	३४, ४०
अनार्थतत्व	...	...	...	अनुभव	...	११, २२, ३३, ४७	
अनासादयत्	...	...	...	अनुभवन	...	...	१
अनासादित	...	...	...				
अनित्य	...	५, ६, १८, २७, ३७, ४२					
अनित्यत्व	...	...	...				

अनुभूत	...	...	१४, १५, ३०	अन्तःपातित्व	...	...	२४, ४८
अनुमान	१, २, ३, ५, ६, ७, १०, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३	...	...	अन्तःपातिन्	...	...	२१
अनुमानबाधित	...	...	५०	अन्तःपाविष्ट	...	...	२४
अनुमानाङ्गत्व	...	...	३०	अन्त्य	...	...	३२, ४२
अनुमानाभाष	...	...	५, ५०	अन्तर	...	...	२८
अनुमानावयव	...	...	३	अन्तर	...	...	४८
अनुभाषक	...	...	३५	अन्तरङ्ग	...	...	६, १९, ४०
अनुमिति	...	...	१४	अन्तराल	...	...	३६, ३७, ४३
अनुसंय	...	...	२६, २८, ४८	अन्तरित	...	...	१९
अनुयायी	...	...	४६	अन्तरीयक	...	...	४४
अनुरक्तत्व	...	...	४९	अन्तरीयकत्व	...	...	४४, ४५
अनुरज्यमान	...	...	४३	अन्तरेण	१७, १८, २०, ३५, ४०	...	...
अनुराग	...	...	४३	अन्तर्गत	...	...	३९
अनुरोध	...	...	३१	अन्तर्भाव	१६, २६, ३७, ४३	...	...
अनुवाद	...	...	८	अन्तर्भावनीय	...	...	३४
अनुविधान	...	...	१	अन्तर्मुख	...	...	११
अनुविधायित्व	...	...	३१, ३२, ४३	अन्त	...	...	१९, ३७
अनुवृत्त	...	...	४, ३९, ४३, ४५, ४६	अन्तः	११, ३७, ३९, ४२, ५४	...	...
अनुषङ्ग	...	...	१९, १९, २०, २४, ३९	अन्तः	१५, ४४	...	...
अनुष्ठान	...	...	८	अन्तः	१७, ३९, ५३	...	...
अनुष्ठा	...	...	५, ६	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनुसारिन्	...	...	३१, ३७	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेक	३६, ३८, ४१, ४३, ४४, ४६	...	...	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकत्व	...	...	३६	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकात्मक	...	...	४५	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकान्त	८, २२, ३४, ४५, ४६, ४७	...	...	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकान्त	...	...	२३, ४९	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकान्तिक	५, ६, १९, २१, २४, २६, ४१, ४३, ४४, ५१	...	...	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनेकान्तिकत्व	...	...	८, २८	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अनोद्भूय	...	...	५४	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अन्त	...	...	४, ३१	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...
अन्तः	...	...	४१	अन्तः	१२, ३९, ५३	...	...

अपगत	...	...	१९	अप्रतिबद्ध	...	...	३३, ३४
अपगम	...	...	१९	अप्रतिबन्ध	...	...	३, ३२
अपनोद	...	...	२, २६, २९	अप्रतिभाषमान	...	...	४१
अपर	...	...	५, ११, २७,	अप्रतिहत	...	...	२१
३०, ३६, ३८, ४२, ४७, ४९, ५१, ५४				अप्रतीति	...	...	११, १२
अपरासृष्टत्व	...	...	२१, २३	अप्रतीयमानत्व	...	...	४९
अपरिज्ञान	...	...	८, ३७	अप्रत्यक्ष	...	...	१३, ४९, ५२
अपरिणाम	...	...	५१	अप्रत्यक्षता	...	...	४९
अपरिणामिन्	...	...	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	...	...	३६, ३६, ४९
अपरिवृत्त	...	...	५४	अप्रमाण	...	७, १३, १५, ४९	
अपय्यालोचित	...	...	५०	अप्रमाणक	...	...	३५
अपहोतु	...	...	९	अप्रमाणत्व	...	...	७
अपसारित	...	...	१९	अप्रमेय	...	...	४०
अपान्त	...	...	१३, ४५	अप्रयोग	...	...	३०, ३४
अपि	८, ९, १०, १३, १३, २१, २९,			अप्रवृत्ति	...	...	१५, २१, ४०
३० ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,				अप्रस्तुत	...	...	३७
४३, ४३, ४५, ४७, ४९, ५१, ५२, ५४,				अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
अपितु	...	...	९, ३०, २८		३७, ३८		
अपूर्व	...	...	८, ९, १०, ३६	अफलत्व	...	...	५३
अपूर्वार्थ	...	...	१, ९, १०	अबला	...	...	१२
अपेक्ष	...	...	१२	अबाध	...	...	१३
अपेक्षण	...	...	२, ७	अबाधित	...	...	२, २७, ५०
अपेक्षणीय	...	...	२५	अबुद्धि	...	...	३४
अपेक्षत्व	...	...	१२, १८	अबाधकत्व	...	...	३७
अपेक्षा	२, ११, १३, १४, १६ २२,			अबाध्य	...	...	४८
२३, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३४, ३६,				अभवन	...	...	२२
४४, ४८				अभाव	१-९, ११, १२-२४, २६-		
अपेक्षित	...	...	३३		३६, ५२, ५३		
अपेक्षल	...	...	२२	अभिधान	...	...	३७
अपोह	...	...	१६, ३९, ४०	अभिधातव्य	...	...	३१, ३३
अपोह्य	...	...	४०	अभिधान	८, २४, ३५, २८, ३९, ३२,		
अपौरुषेय	६, २५, ३६, ३७, ५२				३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेयता	...	...	३६, ३७	अभिधायकत्व	...	...	३९
अपौरुषेयत्व	...	...	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायि	...	...	४८
अप्रकाशकत्व	...	...	५०	अभिधायित्व	...	३९, ४०, ४८	
अप्रतिपात	...	...	४५	अभिधायमान	...	...	३०
अप्रतिपक्ष	...	...	४७	अभिधेय	...	...	८, ४०

INDEX.

६१

अभिधेयत्व	३६, ३८	अम्बुवाह	५५
आमन्त्र ५, ७, २१, ४१, ४२, ४४,	४५, ४८, ४९	अम्भस्	२४
अभिप्राय . ३३, ३५, ३७, ३९		अम्भोधि	८
अभिमत १०, ३७, ४९		अम्भोज	२४
अभिमान ५०		अययार्थत्व	३७
आममुख १५		अयुक्त १२, १५, १९, २०, २२, २६,	
अभिलाष ४७		२८, २९, ३९, ४४, ४५, ४६	
अभिधार्ति २२, ३५		अयोग ६, ९, १२, १४, १५, १६,	
अभिव्यज्यमान ३५		१७, १८, १९, २०, २१, ३२, ३४,	
अभिव्यञ्जक २२, ३५		३७, ३८, ३९, ४०, ४२, ४५, ४६,	
अभिसम्बन्धमान ४०		४७, ४८, ४९, ४०, ४१, ४२,	
अभिसम्बन्ध ४२, ४५, ४७		४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९	
अभिहित ८, ९, १२, १३, २७, ३७, ४३		अयागालक ४९	
अभेद ७, १०, १३, १५, ४१, ४५,		अर २२	
४८, ५३, ५४		अरविन्द २५	
अभ्यनुज्ञान २१, ४३		अरिष्ट ३, ३२	
अभ्यस्त १२, १३		अर्क ३६	
अभ्यास ११, १३		अर्चित ५५	
अभ्युपगत १०, १६, ३१, ४२		अर्थ १, ३, ४, ५, ७, ८, १०,	
अभ्युपगन्तव्य २७, २९		११, १२, १४, १५, १७, १८, १९,	
अभ्युपगम १०, १३, १४, २०, २१,		२०, २२, २५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१,	
२२, २४, २६, २७, ३१, ३८, ३९,		३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९,	
४३, ४४		४०, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१,	
अभ्युपेत २८		५२, ५४	
अन्न ५०		अर्थकारित्व २२	
अध्वान्त ३६		अर्थक्रिया ४, १२, १५, ४२, ४६, ४५,	
अमर ८		४६, ४७	
अमल २५		अर्थग्रहण १०	
अमूर्त ६, १९, ४१		अर्थवत् ३९	
अमूर्तता ५२		अर्थवाद १८	
अमूर्तत्व १९, ४७		अर्थान्तर ५, १५, ४२	
अमूल १९		अर्थोपति ६, १५, १९, ३५, ३६	
अमृत ८		अर्थिन् २१, ३८	
अमेय ८		अर्पण १७	
अम्बिका ५४		अर्वाक ४, २९	
अम्बुमेदी २६		अर्वागदर्शित्व २०, २९	
		अर्वाग्भाग ३६	

अर्थाग्भाव	...	...	३३	अवस्तु	...	...	४०, ४८
अर्हत्	...	...	९, २०	अवस्तुत्व	...	...	४०, ४३, ४८
अर्त्त	...	१५, १९, ३०, ३९, ४६		अवस्था	१२, १३, १४, ३२, ३३,		
अलङ्कार	...	...	८, १७, ५४			२५, ५३	
अलम्ब्यत्व	...	...	२९	अवस्थापयन्	...	...	११
अलातचक्र	...	...	१७	अवस्थित	...	...	४४
अलिङ्ग्यत्व	...	...	३२	अवान्तर	...	...	१०, ४७
अल्प	...	...	८, २५, ३७	अवाप्ति	...	...	४, ४६, ५३
अल्पमन्त्र	...	...	३०	अवाप	...	...	१६
अवकाश	...	...	२५, २६	अवाप्तिव	...	...	३४
अवगत	...	...	१३, ३७	अवाप्त्यत्व	...	...	३८, ४४
अवगति	...	...	१५, २९	अविकल्प	...	...	४३
अवगम	...	...	२०, ३९	अविकल्पक	...	...	४९
अवगाहन	...	...	८	अविकृति	...	...	४१
अवग्रह	...	...	१०, १९, १७	अविचारकत्व	...	...	१५
अवच्छिन्न	...	...	२९	अविच्छेद	...	...	२१
अवज्वक	...	...	३५	अविलम्बमान	...	...	४३
अवतार	...	...	२७	अविलम्बमानत्व	...	...	४३
अवधारण	...	...	१३, ५२	अविलम्बा	...	...	२४
अवध	...	...	९, १८	अविनाभाव	३, ६, ९, १७, १३, १५,		
अवधीरण	...	...	८		१९, २६, २७, ३०, ३४		
अवधूत	...	...	२१	अविनाभावित्वा	...	...	३२
अववाध	...	...	३८	अविनाभावित्व	२, १४, २४, २७, ३०		
अवबोधकत्व	...	...	१९, २४	अविनाभाविन्	...	१८, २३, २६	
अवबोधन	...	...	२, २९	अविनाभूत	...	...	१५, ४३
अवभास	...	...	११, ४३, ५०	अविप्रतिपत्ति	...	...	११, २३
अवभासन	...	११, १४, १५, २४, ४९		अविभाग	...	...	३५, ४१
अवभास	...	...	१८, २७	अविरुद्ध	३, ४, ६, ९, ३५, ३३, ४५		
अवयव	३, ६, २०, २९, ३०, ३१,			अविरोध	६, १७, २२, २६, २८,		
३२, ३३, ३४, ३५, ४२, ५०, ५२, ५४					३६, ५१		
अवयवाभास	...	...	५०	अविरोधकत्व	...	...	१२
अवयविन्	...	...	४२, ४३, ४५	अविरोध	...	...	१०
अवरोधकत्व	...	...	१८	अविरोधित्व	...	...	१६
अवरोधिका	...	...	१९	अविवाद	...	...	४३
अवश्य	...	८, २९, ३०, ३२		अविवेकि	...	...	४१
अवश्यभाव	...	...	३४, २९	अविश्रुता	...	...	१९
अवसर	२५, २६, २७, ३५, ५१, ५२			अविशिष्ट	...	...	१४

अविशिष्टत्व	१७, २२	अशेषतोमुख	१
अविशेष २१, २६, ३२, ३८, ४१,	४६, ५०	अशेषवेदी	१८
अविशेष्य	४७	अभावशक्त्य	२७
अविषय	२३, ४३	अक्ष	३९, ४०
अविषयत्व	१५, १८, १९	अक्षिणी	३३
अविषयीकरण	१४, १५, १६	अष्टक	४८
अविस्वाः १०, १४, १५, ३७, ५२		असंग्रह	१७, १८
अविस्वाश्क	१०, १६	असंग्रह	५
अविस्वाश्कत्व	१३	असंग्रह्य	३
अविस्वाहित्व	१०	असंस्पर्शित	४२
अविस्वाहित्व	१४	असङ्गत	४९
अवृत्तमत्	४५	असत् ६, १६, २१, २७, ३१, ३६, ४१,	४४, ५१
अवेदित्व	३५	असत्ता	२
अवैकल्य	३	असत्त्व ६, ११, १२, २१, ३६, ३८, ४४	
अवैकल्य	३२	असत्प्रतिपक्षत्व	२७
अवेश्य	५	असङ्गाय	३१
अव्याभिचार	३२	असदृश	२२
अव्याभिचारित्व	१४	असन्निष्ठ	१८, ३६
अव्यवधान	१, १६, ५०	असन्निधान	१२
अव्यवस्थापकत्व	७	असमर्थ	५३
अव्यापक	१८, २०	असमर्थित	२९, ३०
अव्यापकत्व २७, ३५, ३६, ३८, ४७, ५०		असमर्थितकारण	३५
अव्यापित्व	३९	असमान	४१
अव्यापि	९, ५०	असमर्थित	३२
अव्याप्य	१६	असम्बद्ध	३४, ४२
अव्यावृत्ति	७	असम्बन्ध	४३
अव्याहत	२५	असम्भव ९, १७, १९, २०, ३३, ३९, ४३,	४५, ४६, ४७, ४८, ५०
अव्युत्पन्न	२, ८, २७	असम्भवद्	२८
अशक्ति	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि	९, ३५
अशुचि	२०	असम्भावित्व	३८, ४९
अशुचित्व	५१	असम्भावन	४२
अशेष ९, १९, २०, २१, २४, ४१, ४२,	४३, ४८, ४९, ५४	असम्भाव्य	१९, ३५
अशेषज्ञ	१८, १९, २९	असम्मत	१२
अशेषज्ञत्व	२०, २३	असम्यक्	१९, २१, २७
अशेषतः	१, १८	असर्वागत	४७

INDEX.

६५

आभास	१, ५, ६, ७, ८, ९, ३८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४	आसादित २८
आभासता	... .. ४९, ५३	आसिद्धवान् ४७
आभासत्व	... .. ५२	आस्वाद २४
आमलक	... .. १३	आस्वादन ५०
आयतत्व	... .. ३५	आस्वाद्यमान ५०
आयात	... .. ८, ३७, ४६	आहित ५५
आयायातश्च	... .. ३७	आहास्वित् ४०, ४२
आरब्ध	... .. ८	आह्लादन ४७, ४८
आरब्धत्व	... .. ५०	आह्वय ५५
आरभ्यत्व	... .. ५०	
आराधन	... .. २१	इ
आराम	... .. २०, २३, ४८	इच्छा २, २३, २८
आराव	... .. १२	इतर १, २, १३, १९, २५, ४०, ४२, ४३, ५२, ५३
आरूढ	... .. २८	इति ८, ९, ११, १३, २०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४
आलम्बन	... .. १३, १४, २८	इत्य ६
आलि	... .. ५४	इत्यस्मात् ५४
आलोक	... .. १, १७	इत्यादि ९, २८, ४६,
आलोचन	... .. २३	इतरंतराश्च २२
आवरक	... .. १९	इतरंतराश्चयत् १५, १९, २३, २७, ३८, ४०
आवरण	१. १८, १९, २०	इदानीं ९, १३, १८, २५, २७, २९, ३२, ३३, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४
आविर्भाव	... .. ५१	इदानीन्तन ३६
आवृत	... .. १९, ३५	इन्दीवर ४२
आवृत्ति	... .. १९	इन्द्र ५४
आवेदक	... .. २०, २३	इन्द्रिय १, ६, ९, १५, १७, १८, १९, २१, २६, २७, ४७, ५०, ५२, ५३
आशङ्कनीय	... .. १२	इयता १३, १७, ४१, ५२
आशङ्का	१३, १७, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४	इव २४, ५४
आशय	... .. २१, ३३	इष्ट २, ३, ४, ८, ९, २६, २७, २८, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४
आशुतुति	... .. ४७	
आश्रय	२२, ३९, ४०, ५४	
आश्रयण	... .. १८	
आश्रयासिद्धि	... .. ४४, ४६	
आश्रित	... .. ३, २८, ३३	
आश्रितत्व	... .. ४६, ५०	
आसन	... .. २७	
आसन्न	... .. ३५	

इष्टुत्व	...	...	२७	उत्पादक	...	१३, १७, २२, ३६
इष्टुवेवता	...	...	९	उत्पादकत्व	...	...
इष्टुविघातकृत	...	...	२४	उत्पादिका	...	...
इष्टुविरुद्ध	...	...	१९	उत्प्रेषण	...	...
ई				उदञ्जन	...	२४, ४१
				उदय	३, ४, १८, १९, २०, ३३,	...
ईप्सित	...	...	२७	उदाहर	...	...
ईष्टा	...	...	१६, ४८	उदाहरण	२, ११, २५, २६, २७, २८,	...
ईश्वर	...	...	२७, २९	...	२९, ३०, ३१, ३४, ३६, ३९, ४०,	...
उ				...	३१, ३२, ३३	...
				उदाहरणाभाव	...	...
उक्त	१२, १३, २९, ३७, ३९,	...	...	उदाहरन्	...	...
...	३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०,	...	...	उदाहृत	...	...
...	४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ४९,	...	...	उद्दिष्ट	...	२४, २५, ४०
...	५०, ५२, ५४	...	...	उद्दीचीन	...	...
उक्तत्व	...	...	४३, ४४	उद्दिष्ट	...	२५, ४६
उक्ति	...	...	५२	उद्देश	१, ४, ५, ७, १३	...
उचित	...	...	४०	उद्घोष	...	२, ३, २३
उच्छिन्न	...	...	४१	उद्भव	...	...
उत्त	...	...	२७	उद्भावित	...	३३, ५४
उत्तस्वित्	...	...	५०	उद्य	...	३३, ३९
उत्तर्क	...	...	५१	उद्गम	...	...
उत्तर	२, ३, ४, १२, १३, २४, २७,	...	...	उद्गम	...	...
...	२९, ३२, ३३, ३७, ४०, ४४, ४६, ५३	...	...	उद्गम	...	...
उत्तरकाल	...	...	४८	उद्गम	...	...
उत्तरचर	...	...	३२, ३३, ३४	उद्गम	...	...
उत्थ	...	...	१२	उद्गम	...	...
उत्थान	...	...	१४, २०, ३८	उद्गम	...	...
उत्थापन	...	...	२०	उद्गम	...	...
उत्पत्ति	३, ७, ११, १२, १३, १५,	...	...	उद्गम	...	...
...	१७, १९, २१, २२, २३, २४, ३३,	...	...	उद्गम	...	...
...	३५, ३६, ३७, ४२, ४३, ४४, ४७, ५१	...	...	उद्गम	...	...
उत्पत्तिमत्त्व	...	...	४६	उद्गम	...	...
उत्पद्यमान	...	...	२१, २५	उद्गम	...	...
उत्पन्न	...	...	२१, ३१	उद्गम	...	...
उत्पन्नत्व	...	...	४७	उद्गम	...	...
उत्पाद	...	...	२०, २१, २२, ४३	उद्गम	...	...

उपनय	..	३, २८, ३०, ३१
उपनिषत्	...	. ४५
उपन्यास	.	.. ५३
उपन्यास	...	. २८
उपपत्ति	४, ९, १०, ११, १३, १४,	
	१९, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४,	
	३५, ३६, ३७, ४५, ४६, ५३	

उपपन्न	.	... ४८, ४९
उपपन्नत्व	..	.. ४४
उपमान	६, १५, १६, २५, २६, ३६	
उपमेय	.	. ३६
उपयाग	...	३, २४, ३०
उपयागित्व	...	३०, ३४
उपराध	..	८, ५५
उपलक्षण		१७, ३४, ५०
उपलब्धि	३, ४, १२, १५, ३२, ३३,	
	३४, ४१, ४३, ४५	

उपलभ्यमान		४५, ४८,
उपलभ्यमानत्व	..	३६
उपलम्भ	२, २०, २१, २२, २३, २६,	
	३३, ३४, ३६, ४१, ४४, ४७, ४८	
उपशम	..	... १, १८
उपशमन	...	९
उपसहार	२, ३, २६, २९, ३१	
उपस्कार	.	११, २८
उपस्थापक		१९

उपादान	५, ८, ९, २०, २१, २२,	
	२३, २७, ३५, ४४	
उपादेय		७, ८, ९, ५४
उपाय	.. ३४, ४०, ४१, ४४, ४७	
उपेक्षा	५, २३, २५, ४१	
उपेत	..	.. १३
उपेतत्व	.	.. २३
उभय	९, २२, २७, २८, २९, ३२,	
	४०, ४३, ४९, ५१, ५२	
उद्ग	...	. ५५
उद्गमति	.	. ५४

उर्वी	..	... २०
उल्लख	...	... ११
उल्लिखिनी	..	. २५
उष्ण	.	... ३, ४५, ५०
उष्णता	.	.. ४७

ऊ

ऊर्जित	...	... ४५
ऊर्ध्वता	..	.. ५, ४६
ऊर्णनाभ	..	. २४, २५
ऊह		२, १६, २६, २७

क

कलुष	...	... ५४
कृषि	...	.. ३८

ख

खक	१३, २०, ३९, ४०, ४१, ४५	
खकालीन	.	. २२
खकत्व	१५, २३, ३६, ४०, ४३, ४४, ५०	
खकदेश	९, १६, १८, ३६, ४२, ४३	
खकशुद्ध	.	. २६
खकाधिकरणत्व		४५
खकान्त	४, ९, ११, १२, २८, ३४, ४९,	
	५३, ५४	

खकान्तार्दान		९
खकान्वय	..	४१
खकाप्रय		२२
खकावत्		१७

खख	९, १०, १२, १३, १७, २७, ३०,	
	३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०,	
	४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०,	
	५१, ५२, ५३	

खखं	१२, २१, ३२, ४१, ४२, ४७	
खखभूत	...	. २५
खखकार	.	.. ३०, ३५
खखम्भत	.	... २७, ५४

शे				कल्पित	...	...	...	४७
रेखा	...	...	...	२२	कल्प्य	...	...	४७
रेख्य	...	...	...	२१, २३	कवलित	...	...	२७
औ				कषाय	...	...	...	१३
श्रौत्सर्गिक	...	...	...	११, १२	काक	...	...	२६
श्रौदुत्य	...	...	...	५४	काच	...	...	५०
श्रोषाय	...	...	...	३३	कादाचित्क	...	...	२५
क				कादाचित्कत्व	...	...	...	२०
कटक	...	...	...	४०	कान्ता	...	...	२, ४७, ४८
कर्णिका	...	...	...	४७	कारक	...	...	३७, ५४
कतिपय	...	...	...	५५	कारण	१, २, ३, ४, ८, १०, ११, १२,		
कथं	१२, १३, ३४, ३६, ४०, ४५,			५१, ५२	१३, १४, १६, १७, १८, १९, २१, २२,			
कथज्वित्	४३, ४४, ४५, ४६, ४८,			४९, ५४	२३, २४, २५, २६, २७, ३१, ४२, ४३,			
कथन	...	...	...	५०, ५४	३४, ३६, ३९, ४१, ४२, ४४, ४७, ४९,			
कथम्भृत	...	...	...	८	५१, ५३			
कदम्बक	...	...	...	४१, ४७	कारणक	...	...	२, १२, १७
कपाल	...	...	...	५, ४३, ५१	कारणत्व	...	...	१८
कमनीय	...	...	...	४७	कारणहेतु	...	...	४३
करण	१, ५, ७, ११, १८, ३१, ३७,			४२, ४४, ४५, ४८, ४९, ५७, ५३	कारागार	...	...	२०
करखज्जत्व	...	...	...	१	कारिन्	...	...	४४, ५३
करणत्व	...	...	...	८९	कारुणिक	...	...	१७
कर्त्तृ	१, ११, २०, २२, २३, ३६,			३८, ४९	कार्य	२, ३, ४, ७, ११, १२, १३,		
कर्त्तृत्व	...	...	...	४४	१४, १८, २१, २७, २८, २९, ३७, ३९,			
कर्म्मन्	१, ११, १८, २१, ४४, ४५, ४९				३१, ३२, ३३, ३४, ३९, ४०, ४१, ४२,			
कलश	...	...	...	३३	४३, ४४, ४७, ५३			
कला	...	...	...	४४	कार्यकारित्व	...	...	२३, ४२, ४३, ४४
कलाप	...	...	...	३६	कार्यकारिन्	...	...	५३
कल्पन	...	...	...	३२, ३९	कार्यत्व	...	...	१२, २०, २१, २२
कल्पना	७, २७, ३६, ३७, ४१, ४२,			४३, ४४, ४६, ४७, ५३	कार्यलिङ्ग	...	...	१८
कल्पनीय	...	...	...	४२, ४९	कार्यहेतु	...	...	३३
					काषाय	...	...	२६
					काल	३, ८, १२, १३, १७, १८, २०,		
					२१, २२, २५, २८, २९, ३१, ३२, ३४,			
					३५, ३६, ३८, ४२, ४४, ४६, ४७, ५०,			
					५१, ५४			
					कालात्ययोपदिष्ट	...	...	१९
					कालान्तर	...	...	३५

७३

[illegible]

[illegible]

INDEX

७५

निञ्ज	६, १८, २४, ३३, ४४, ४२,	निरुक्त	५४
नित्यत्व	४३, ४४, ४६, ४७	निरुपचरित	५९
नितरां	४२	निरुदयत्	५४
नित्य	४२	निरुपक	५४
नित्यता	४२	निरुपण	२७
नित्यत्व	४२	निरुपणा	२७
नित्यव्यापि	४२	निरुपाव्यत्व	४०
निदर्शन	४२	निरूपित	५९
निधुवन	४२	निरूपितत्व	२८
निबन्धन	२, ४, १२, २१, २२, २५,	निर्णय	२, १६, २६, २७, ४०
	२८, ३५, ३८, ४४, ५०	निर्णीत	२७, ४५
निबन्धनता	४५	निर्णयता	१३
निम्न	५४	निर्णय	८, ९, १०, १४, ३२
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, ३१	निर्णीत	२०
निमित्तत्व	२०	निर्मल	१९
निर्मूलित	२०	निर्मलन	३८
नियत	१६, १८, २५, २९, ३१, ३५, ४२	निर्विकल्पक	१०, २३, ४३
नियतत्व	४२	निर्विशेष	१२, २४
नियम	२, ९, १३, १६, १७, २६, २७,	निर्विषयत्व	२३
	३९, ३०, ३१, ३२, ३७, ४३	निर्वृत्त	५४
नियमवती	९, २६	निर्वृत्तक	९, ४९
नियोग	३७	निर्वास	१९
निरञ्ज	४२	निवर्त्तमान	४२, ४४
निरत	४०	निविड	४६
निरतिशयत्व	४३	निविष्टत्व	१६
निरन्वय	४४	निवृत्त	५
निरपेक्ष	४१, ४२	निवृत्ति	१२, १७, ३८, ३९, ४०,
निरपेक्षता	४४		४३, ४८
निरपेक्षत्व	४४	निश्चय	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६,
निरवयव	३०		२९, ३०, ३५, ३९, ४०, ४८, ४९,
निरस्त	९, १८, २७, ३५	निश्चयान्मक	१, १०
निरस्तत्व	४०	निश्चित	२, ६, १३, १९, २६, २७, ३०,
निराकरण	९, ११, १३, ३८, ५२, ५४		५२, ५५, ४०, ५१
निरामय	४, ३४	निश्चितत्व	५१
निराश्रय	३९	निश्चिता	९
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८	निषेद्ध	२३

निषेध	...	६, २३, ३०, ४०, ४२	पटल	...	...	...	५०
निष्ठ	...	...	४१	पतञ्जलि	...	...	२१
निष्ठुत्व	...	...	६, ४८	पतञ्ज	...	...	२०
निष्ठु	...	...	२१	पतित्व	...	...	५७
निष्पत्तत्वं	...	...	४२	पत्नी	...	...	५४
निष्पादन	...	...	४१	पत्र	...	...	५४
निर्गम	...	...	२१	पथ	...	...	२७
नील	...	...	४६, ४८	पद	२, ८, ९, २२, २७, २८,		
नीहार	...	...	१९		३३, ३८, ३९, ४४		
लु	...	...	८	पदार्थ	१८, १९, २०, २१, २३,		
नेकांगम	...	...	५४		४०, ४३, ४५, ५४		
नेगम	...	...	५४	पयस्	...	...	२६
नेगमक	...	...	५४	पर	५, ७, १५, १६, १८, १९,		
नेपायिक	...	...	९, ४९		२०, २३, २८, ३०, ३१, ३२, ३३,		
नेर्मल्य	...	...	१२		३५, ३८, ३९, ४१, ४४, ४६, ४७,		
न्याय	...	...	८, १६, २८, ४६				४९, ५०, ५३
प			परतः	...	...	१, ११, १३	
			परता	...	...	...	९
पत	२, ४, ६, १२, १३, १४,		परत्व	...	...	...	९
	१६, १९, २१, २२, २४, २६, २७,		परत्रक्ष	...	...	...	२३
	२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३७,		परभाग	...	...	४, ५३	
	३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४४, ४७,		परम	...	...	२४, ४०	
	४९, ५०, ५१, ५३		परमपुरुष	...	...	...	२४
पक्षधर्म	...	...	परमब्रह्मन्	...	...	...	२३
पक्षधर्मता	...	...	परमाणु	६, २१, ३३, ४२, ४३, ५२			
पक्षधर्मत्व	...	...	परम्परा	...	४, ९, २४, ३५, ३७,		
पक्षपात	...	...	...	...	४६, ४७		
पक्षयति	...	...	परलोक	...	...	६, १४, ५०	
पक्षान्तर	...	...	परसामान्य	...	...	...	४४
पक्षभास	...	...	परस्पर	३, २३, ३३, ३९, ४२, ४३,			
पक्षीकरण	...	...	...	...	४४, ४५		
पञ्च	...	...	परापर	...	...	४४, ४६	
पञ्चक	...	१८, १९, २०, २३	परामर्श	...	...	११, १५, ४९	
पञ्चलक्षणत्व	...	...	परामर्शि	...	...	३, २७, २९	
पञ्चवर्ण	...	...	परार्थ	...	...	...	३
पञ्चावयव	...	...	परार्थानुमान	...	...	...	२१
पठ	...	...	परिकल्पन	...	...	...	४५

परिकल्पना ४७	परीक्षामुखसूत्र १, ७
परिकल्पित ९, १३, २७, ४६	परीक्षित ६९
परिग्रह ३५	परीक्ष्यमाण ७
परिच्छिन्ति ११, १२, १३	परोक्ष २, ४, ५, ९, १५, २५, ४०, ५०, ५२
परिच्छिन्नगात्मक १३	परोक्षज्ञानवादि ९
परिच्छेद १२, ५४	परोक्षता १६
परिच्छेदक ५०	परोक्षत्व ४९
परिच्छेद्य ८, १८	परोक्षाभास ५०
परिच्छेद्यत्व १	पर्यनुयोग ३५, ४६
परिच्छिद्दीर्घा २२, ३२	पर्यन्तता १७
परिज्ञान १९, ३९	पर्याप्तत्व २१
परिणत ४७	पर्याय ५, २२, ४३, ४६
परिणति ४८	पर्यायश्राद्धी ५४
परिणममान ३६, ४१	पर्यायता ३९
परिणाम ४, ५, ३६, ४१, ४३, ४६, ४८, ५१, ५३	पर्यायार्थिक ५४
परिणामित्व ७, ३३	पर्युदास ३६, ४७
परिणामिन् २, ३, ६	पवत २०, २८, २९, ३६, ३९
परित्याग २१	पशु ५२
परितृणमान ३६	पश्चात् १३, ४३
परिवृष्ट १२	पश्यताम्हार ९
परिपन्थित्व १६	पाठ ३
परिपाटी ३१	पाणि १९
परिमाण ८, २३, ३६, ४१, ४७	पात्र ३८
परिमाणभात्र ४७	पात्र ३०
परिवर्त्तमान २८	पात्र २६
परिसमाप्ति ३९, ४२, ४६	पादप ३९
परिहर ४६	पान ४५
परिहार ३, ४, ९, १८, २६, ३२, ३३, ३७, ४०, ४३, ५४, ५४	पारम्पर्य ९, २८, ४८
परिहृत ४५, ५३	पारावार ८
परीक्षक ११	पार्थ २३
परीक्षा ७, ५४	पार्थिवत्व ५०
परीक्षामुख ७, २५, ४०, ४८, ५४	पावक १३, २३, ३९
परीक्षामुखपञ्चिका ८	पाश्चात्य २४
परीक्षामुखलघुवृत्ति ८, १३, ५४	पिष्टक ३८
परीक्षामुखवृत्ति ५५	पिण्ड ४२
	पिशित ३५

पिहित	.	२०	पौरुषेयत्व	.	३८, ३९, ३२
पीडा	.	२४	प्रकटीकृत	..	५४
पीत	..	१८	प्रकरण	..	८
पुटपाक	...	१९	प्रकरणसम	.	२१
पुत्र	८, २६, ३२		प्रकर्ष	.	९, १९
पुनः	८, २०, ३४, ३५, ३८, ४९, ५२, ५३		प्रकार	१३, २१, ३२, ३९, ४३, ५४	
पुनरुक्तिता		५९	प्रकाश		१८, ४९
पुनर्वचन		४९	प्रकाशक		१, १७
पुनर्वसु		३३	प्रकाशकत्व	.	५०
पुमस्		४२	प्रकृत	६, १५, १६, १९, २६, २७,	
पुरःसर		८, ३३	प्रकृति	..	४१
पुर सरत्व		४३	प्रकृतिज्ञ		४८
पुरातन		३३, ३८	प्रकृष्ट	.	९
पुरुष	५, ६, १२, १८, १९, २०, २१, २३, २४, २५, २७, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४९, ५०		प्रकृत्यमाण		१९
पुरुषत्व	..	..	प्रक्रिया		३३
पुरुषार्थ		४१	प्रक्षय	.	२१
पुरुषोत्तम		२५	प्रक्षीण		१९
पुण्या	.	४, ३३	प्रख्या		१९
पूर्व	.	२, ३, ४	प्रघट्टक	.	५३
पूर्ववत्	...	७	प्रणीत	१८, १९, ३९	
पूर्वार्थ	..	५	प्रणीतत्व		१२, ३५
पूर्वार्थत्व	.	१०	प्रतारण	.	३२
पूर्व	८, १३, १८, २७, ३२, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ५३		प्रति ३५, ३८, ४३, ४७, ४९, ५१, ५२, ५३		
पूर्वचर	.	३२, ३३, ३४	प्रतिक्षिप्त	.	१३
पूर्वचरचैतु	..	३३	प्रतिज्ञा	३५, ३८, ४१, ४६, ५३	
पूर्वार्थ	.	४९	प्रतिज्ञात	.	५४
प्रणक		३३	प्रतिनियत	१, १८, २६, ३७, ४५	
प्रणिवी	.	२२, ४१, ४७, ५०	प्रतिनियतत्व	.	३५, ३७
प्रणुस्तनी	..	२६	प्रतिनियम	१८, २५, ३३, ३८, ५३	
प्रुष्ट		२८	प्रतिपक्ष	१९, २१, २५, ५४	
पेटक	..	१३	प्रतिपक्षत्व	..	११, १७, ५४
प्रोत		८	प्रतिपात्त	२, ४, ६, १५, १६, २७, २८	
पोरस्त	..	२४		३०, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४५, ४६, ५०, ५२	

प्रतिपन्न	...	१५, २९, ३६, ४४, ४५	प्रत्यक्षाभाष	...	...	५७	
प्रतिपन्नत्व	...	२८, २९, ३५, ४६	प्रत्यक्षाभाषत्व	...	...	२८	
प्रतिपादक	...	...	१५, ४१	प्रत्यक्षीकरण	...	४५, ३७	
प्रतिपादन	...	९, २५, २७, ३९	प्रत्यक्षीकृश	...	...	१	
प्रतिपादित	...	१७, ४४, ४५, ५२	प्रत्यभिज्ञा	...	...	४५, ४६, ४७	
प्रतिपादितत्व	...	...	४८	प्रत्यभिज्ञान	२, १४, १५, १६, २५, २६, ३५, ३६, ४४, ४७		
प्रतिपाद्य	...	...	४१, ४५	प्रत्यभिज्ञानाभाष	...	५, ५७	
प्रतिपाद्यत्व	...	...	८	प्रत्याभज्ञायमानत्व	...	४७	
प्रतिप्रमाण	...	...	२४	प्रत्यय	४, १२, १८, १९, २८, ३५, ४७, ४८, ४९, ४९		
प्रतिषद्	...	...	४	प्रत्यायन	...	२, ४८	
प्रतिषेध	...	१, १८, १९, ३२	प्रत्यासत्ति	...	...	५४	
प्रतिषेधक	...	...	३७	प्रत्युक्त	...	१६, ४१, ४९	
प्रतिभाष	२३, २४, ४१, ४५, ४६, ५५			प्रत्युक्त	...	१५, १९, ४७	
प्रतिभाषन	१, ७, १७, १६, १७, ४५, ४६, ५७			प्रत्येक	...	४५, ४६, ४७, ४८, ४९	
प्रतिभाषमानत्व	...	...	२४	प्रत्येयत्व	...	...	४३
प्रतिभाषिन्	...	...	१	प्रथम	१३, २२, ४१, ४३, ५१, ५२, ५३		
प्रतियोगिन्	...	२, २७, ४८		प्रबोधकर	...	...	५५
प्रतिवार्दिन्	२, ७, २७, २८, २९, ३८, ५४			प्रभव	...	...	१२
प्रतिविम्ब	...	...	३६, ५४	प्रभवत्व	...	...	१२, ४१
प्रतिव्यक्ति	...	...	४७	प्रभा	...	...	८
प्रतिषेध	३, ४, १४, १५, १८, ३२, ३३, ४७, ४९, ४३, ४५, ४७			प्रभाकर	...	...	१६
प्रतिषेध	...	...	३३	प्रभावती	...	...	५४
प्रतीति	१, ५, ९, ११, १२, १६, १७, १९, २६, ३६, ३७, ३९, ४७, ४५, ४६			प्रसुत्व	...	...	२४
प्रतीतिक	...	...	४५	प्रभेद	...	...	१८
प्रतीन्द्रिय	...	...	१७	प्रभेदु	...	...	८
प्रतीयमान	...	...	३६, ३९, ४५	प्रमाण	१, २, ५, ६, ७, ८, ९, १७, १९, १२, १३, १४, १५, १६, १८, १९, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८, ५७, ५८, ५९, ६४		
प्रत्यक्ष	१, २, ५, ६, ९, १७, १९, १२, १४, १५, १६, १८, १९, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८, ५७, ५८, ५९, ६४			प्रमाणता	...	...	९, ३८
प्रत्यक्षता	...	...	४९	प्रमाणत्व	...	...	९, ४५
प्रत्यक्षत्व	...	...	४७, ४९	प्रमाणभूत	...	...	११, १४
प्रत्यक्षवाधित	...	...	५	प्रथित	...	...	५४

प्रदर्शक	...	...	...	८	प्रयोग	३, ४, ६, १०, २८, २९, ३०,			
प्रदर्शन	...	...	३९, ४०, ४१			३१, ३४, ३५, ३६, ४२, ४३, ४४, ४६			
प्रदीप	१, ११, १७, २२, ४८, ४९, ५०				प्रवेशभाक्	...	...	...	२१
प्रवेश	...	...	१२, २२, ३६		प्रश्न	...	...	...	२०
प्रधान	...	२७, ३१, ४०, ४१			प्रसक्ति	...	...	२४, ५०	
प्रधानभूत	...	...	...	५४	प्रसङ्ग	११, १२, १४, १६, २१, २२,			
प्रध्वंस	...	...	३१, ३५, ३७			२३, २४, २९, ३२, ३३, ३५, ३६,			
प्रपञ्च	...	...	३३, ३७, ४०			३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४,			
प्रपञ्चता	...	...	...	३७		४६, ४७, ४९, ५०, ५३			
प्रपञ्चित	...	३१, ३५, ४०, ५३			प्रसज्य	...	...	३९, ४७	
प्रसृष्ट	...	...	२५, ३५		प्रसर	...	...	...	८
प्रबोध	...	...	...	३५	प्रसवधर्मि	...	...	...	४१
प्रयोगाभास	...	...	...	५२	प्रसिद्ध	२, ५, २०, २४, २५, २८,			
प्रयोजन	...	...	८, ९, ३१, ३२			३९, ४१, ४७, ४९, ५१, ५४			
प्ररूपण	...	...	१९, २९, ५४		प्रसिद्धत्व	...	...	...	८
प्ररोह	...	...	...	२४	प्रसादु	...	...	...	२८
प्रलय	...	...	१९, ५४		प्रांशु	...	...	...	२५
प्रलापित्व	...	...	...	२७	प्राक्	३, ४, २२, २९, ३१, ३३,			
प्रवचन	...	...	...	४०		३५, ३८, ३९, ४२, ४४, ४५, ५०			
प्रवण	...	...	...	२९	प्राकट्य	...	...	३५, ४९	
प्रवर्तमान	...	...	१५, ३६, ४१		प्राकृत	...	...	...	२०
प्रवाह	...	...	३५, ३७		प्राक्तन	...	...	१३, ३५, ५३	
प्रवेश	...	...	...	३९	प्रागभाव	...	...	...	५३
प्रवृत्तत्व	...	...	...	४३	प्राचीन	...	...	...	१३
प्रवृत्ति	८, १२, १५, १७, १९, २४,				प्राण	...	...	...	१०
				३८, ३९, ४१	प्राणिन्	...	...	४, ५, २४, ५१	
प्रमाणसंख्या	...	...	...	१६	प्रादुर्भाव	...	...	...	२३
प्रमाणाभास	...	...	५, ८, ५०, ५४		प्राधान्य	...	...	...	१७
प्रमातृ	...	...	...	४८	प्रापण	...	...	...	३७
प्रसिति	...	११, ३१, ४०, ४७, ४८			प्राप्त	...	...	४९, ५०	
प्रमेय	...	८, १८, ४०, ४८			प्राप्तकाल	...	...	...	३४
प्रमेयत्व	...	...	...	६	प्राप्ति	...	४२, ४६, ५०, ५२		
प्रमेयरत्नमाला	...	...	...	५५	प्राभाकर	...	...	...	६
प्रयत्न	...	...	...	२३	प्राभाषिकत्व	...	...	...	११
प्रयास	...	...	...	३९	प्राभाष्य	१, ९, १०, ११, १२, १३, १४,			
प्रयुक्त	...	...	...	३५		१६, १८, ३६, ३७, ३८, ३९, ४४,			
प्रयुक्तत्व	...	...	...	२४		४५, ४६			

INDEX.

८१

प्रासाख्यस्वरूप	...	...	८	सुष्ठि	३, ६, १८, २१, २३, २४,		
प्रासाख्यस्वरूपोद्देश	...	...	१३		२८, ३६, ३८, ४१, ४२, ४३, ४७,		
प्रासाख्यात्मिका	...	...	१३		५१, ५३		
प्राय	...	...	८, ५४	सुष्ठिमत्	...	२०, २१, २२, २३	
प्रास्य	...	...	५४	सोद्वय	...	...	४५
प्रासाह	...	...	२१, २६	सोध	...	३, १३, ४३, ५५	
प्रिय	...	...	८	सोधन	...	...	४८
प्रज्ञा	...	...	१०	बन्ध्यास्तनंधय	...	...	५
प्रज्ञावत्	...	...	८	बल	८, १७, १८, २०, २७, २८,		
प्रत्य	...	...	५		३६, ४२, ४३, ४८		
प्रसित	...	...	२०	बहिः	...	...	२८
प्रोत	...	...	८	बहिरङ्ग	...	...	२८
प्रस	...	...	२४	बहिर्भाव	...	...	२४
				बहिर्भूत	...	...	२४
				बहु	...	...	२८
फल	५, ७, ९, ११, १६, २१,			बहुत्व	...	...	४२
	३१, ३२, ३८, ४८, ४९, ५३			बहुधा	...	...	४१
फलवत्	...	...	३५	बहुल	...	१२, २०, २३, ५४, ४४	
फलाभास	...	...	७, ५३	बाध	...	...	१५
फलगु	...	...	१३	बाधक	२, ६, १२, १५, १५, १६,		
					२८, २०, ४२, ४३		
				बाधकत्व	...	...	१५
बद्ध	...	...	१७	बोद्ध	...	...	५
बन्ध	...	...	१५	ब्रह्मन्	...	२३, २४, २५, ४०, ४५	
बन्ध्या	...	...	२, ५, ४१	ब्रह्मवाद	...	...	५४
बन्ध्यासुत	...	...	८, ४१				
बाधन	...	...	४२				
बाधा	...	...	२३, ४६	भगवत्	...	...	८, ११, १७
बाधित	...	२, ५, ६, ११, २७, ४४,		भगि	...	...	३, ४
		५०, ५१		भगवौ	...	...	४, २५
बाल	३, ६, ७, ११, २३, २४, २०,			भर्ग	...	...	२५
	३१, ३४, ४३, ५२, ५४, ५५			भव	...	...	४७, ४८
बालक	...	२४, ४७		भवत्	...	...	२८, ४०, ४४
बाला	...	...	१२	भवदीय	...	...	२५
बाहु	...	...	२०	भवन	...	...	२५
बीज	...	...	२१	भाग	...	४, २१, २२, २५	
बुद्ध	...	...	१८	भारत	...	...	२८

भाव	२, ३, १०, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३३, ३५, ३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ५०, ५३	म
भावना	...	...
भावांश	...	...
भावि	३, १५, ३२, ४२, ४६, ४९	...
भावित्व	...	...
भाष्य	...	...
भाषित	...	...
भाषुराकार	...	...
भाष्यरत्न	...	...
भित्ति	...	...
भित्तिमान	...	...
भिन्न	५, ७, १२, २१, २२, २५, २७, ३६, ४०, ४१, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९	...
भिन्नत्व	...	...
भुवन	...	...
भू	...	...
भूत	...	...
भूतल	...	...
भूधर	...	...
भूयः	...	...
भूषण	...	...
भूत	...	...
भेद	३, ४, ५, ७, १०, १३, १५, १७, १९, २१, २३, २६, २८, ३५, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७ - ५४	...
भेदक	...	...
भेदकत्व	...	...
भोजन	...	...
भ्रमर	...	...
भ्रान्त	...	...
भ्रान्ति	...	...
मकरन्द	...	...
मणि	...	...
मण्डित	...	...
मत	...	...
मति	...	...
मद	...	...
मदच्छिद्र	...	...
मदन	...	...
मदिरा	...	...
मध्य	...	...
मध्यदशा	...	...
मनःपर्याय	...	...
मनस्	...	...
मनु	...	...
मनुसूत्र	...	...
मनोनयन	...	...
मन्त्र	...	...
मन्त्रधी	...	...
मन्त्रमति	...	...
मन्त्रमान	...	...
मरण	...	...
मराल	...	...
मरीचिका	...	...
मरु	...	...
मल	...	...
महत्	...	...
महानस	...	...
महापरिमाण	...	...
महाभूत	...	...
महाभोह	...	...
महिष	...	...
महीधर	...	...
महीधर	...	...

INDEX.

८३

मा	...	...	...	९
माख	...	...	...	९
माखयक	...	...	...	९, ५५
माणिक्यनम्	...	...	...	९, ८, १३, ५५
मातुलिंग	...	...	...	५
मातृ	...	...	...	५, ८
मात्र	...	...	...	१२
मादृश	...	...	...	९
मादृश	...	...	...	८
मान	...	...	...	१३, २५, ५४
मानस	...	...	...	१७, २०, २८, ४७
मार	...	...	...	८
मार्जार	...	...	...	१७
मिथ्या	...	...	...	११, १८, २१, २३, २४
मिथ्यात्व	...	...	...	२७
मौर्वासक	...	...	...	५, ८, २७, ४८, ४९
मुकुट	...	...	...	४१
मुक्त	...	...	...	२५, ४६, ४९
मुक्ता	...	...	...	२१
मुक्ति	...	...	...	२१
मुख	...	...	...	१, १२, २०, २८, ४०, २१, २५
मुख्य	...	...	...	१७, १८, २०, २५, २१
मुख्यत्व	...	...	...	१८
मुरध	...	...	...	६, २३, २४, २६, ५१
मुग्धबुद्धि	...	...	...	५१
मुनि	...	...	...	४८
मुख्य	...	...	...	५
मुद्रगर	...	...	...	४२, ४३
मुद्रा	...	...	...	२१
मुहूर्त	...	...	...	४, ४३
मुक्त	...	...	...	२३
मूर्त	...	...	...	४६
मूर्तत्व	...	...	...	६, ४७, ५२
मूर्तत्व	...	...	...	२२
मूर्तत्व	...	...	...	१३
मूल	...	...	...	१८, २०, ४१, ४५, ५४

मुग	...	...	...	४, ४४
मुगारि	...	...	...	४, ४४
मुग्य	...	...	...	१६, ४०, ४८
मुत	...	...	...	४४, ४७
मुत्पिच्छ	...	...	...	४६, ४७
मुद्र	...	...	...	५, २४
मेवक	...	...	...	२६, ४५
मेघ	...	...	...	१८, ४८
मेघपता	...	...	...	१८
मेस	...	...	...	४
मेस्त	...	...	...	१५
मेदक	...	...	...	६
मेह	...	...	...	६, १७, ४१

य

यक	...	...	...	४७
यल	...	...	...	४८
यथा	...	...	...	५, २०, २५, २६, ३८, ४२, ५०, ५२
यथाकथञ्चित्	...	...	...	२२
यथाक्रम	...	...	...	४८
यथार्थ	...	...	...	१३, १८, २७
यथार्थत्व	...	...	...	१३
यथासंख्य	...	...	...	४६
यथोक्त	...	...	...	२
यदि	...	...	...	१३, ४०, ४१, ४३, ४५
यमलक	...	...	...	५
याज्ञवल्क्य	...	...	...	३७
यादृश	...	...	...	२१
यान	...	...	...	२७
यावत्	...	...	...	५, ८, १२, ४०
युक्त	...	...	...	९, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ४५, ४६, ४८, ४९, ४४, ४५, ४६
युक्ति	...	...	...	१०, २८, ४०, ४४, ५४
युक्तिच	...	...	...	१७
युगपत्	...	...	...	२४, ४१, ४७, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६
युवन्	...	...	...	४८

युवति	...	...	२६
यूथ	...	...	६
योग	...	...	२७, २५, ४२
योगिन्	...	...	६, २१
योग्य	...	...	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, २६, ४०	
योजनीय	...	...	५३
योष्य	...	...	२९
योग	...	६, ९, २०, ४४, ४८	
योगपट्ट	२५, ४२, ४३, ४४, ४६, ५०		

र

रक्षारक्त	...	...	४५
रक्षस्	...	...	४७, ४८
रचना	...	...	८, २२, २८
रचित	...	...	१३, ४७
रजत	...	...	१२, २७
रजस्	...	...	१९
रत्न	...	...	८, २६, ५५
रत्ननन्दि	...	...	२५
रथ्या	...	...	१९
रथ्यापुस्य	...	...	१९
रथ	३, ५, १३, २०, २४, २७, ३३, ५०		
रहस्य	...	...	४७
रहित	...	...	१७, ३८
राग	...	...	६, १९, ३७
राहान्त	...	...	२८
राशि	...	...	६
रक्त	...	...	४३
रक्षि	...	...	८, १३
रूप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २२, २३, २४, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२		
रूपक्षय	...	...	४२
रस्यती	...	...	४, ३३, ५४
रोमाञ्च	...	...	४७

ल

लक्षण	१, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५४		
लक्षणत्व	...	...	२६
लक्षित	...	...	२२, ३७
लक्ष्य	...	...	१, ८, ९
लक्ष्मी	...	...	९
लघीयस्	...	...	१, ८
लघु	...	...	४३
लघुवृत्ति	...	...	२५, ४०, ४८
लता	...	...	१३
लाघव	...	...	८
लाञ्छित	...	...	४८
लिङ्ग	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, २६, २७, २८, ३५, ३६, ४०, ४३, ४६, ४९, ५४		
लिङ्गत्व	...	...	१६
लिङ्गित	...	...	४३
लिङ्गित्व	...	...	१३
लिङ्गिक	...	...	१३, १५, ४०
लोक	५, १२, २७, ५०, ५१		
लोकबाधित	...	...	५०, ५१
लोचन	...	...	१९
लोम	...	...	४७
लोमकूप	...	...	४७
लोकायतिक	...	...	६, ५२, ५३
लौकिक	...	...	११, ३७

व

वृष्ट	...	...	५४
वक्तव्य	...	...	२०, ४८, ५०, ५३
वक्तृ	...	...	२, २८, ३५, ३९

INDEX.

८५

अकृत	..	...	... ६, १८	वाक्	...	...	... ८, ३८
अकृतमात्र	..	.	१३, ४०, ५०	वाक्का	४, ८, ८, ११, १३, २२, २८,		३७, ५२, ३४
अवन	...	२, ३, ८, १३, १७, १८,		वाङ्मात्र	...	..	११
		२०, २१, २८, २९, ३०, ३१, ३२,		वाच्	..	...	४०
		३३, ३७, ३८, ४१, ४३, ४६, ४७,		वाचक	...	..	८, ३८, ५४
		४८, ५१, ५२, ५४, ५५		वाचकत्व	..	...	१८
अवस्	.	..	...	वाचनिक	..	..	८
अट	.	..	४७	वाच्य	८, ३०, ३५, ३७, ३८, ४१,		४३, ४५, ४६
अदरौपाल	...	...	५४	वाच्यत्व	...	८, ३६, ३८, ३९	
अध	..	...	४०	वाद	..	३, ३१, ४१, ५१, ५४	
अन	...	...	४२	वादिन्	.	७, ८, १३, १४, २७,	
अर	.	.	३, ३०		२८, ३८, ४७, ४५, ४८, ५०, ५२,		५३, ५४
अर्थ			१७, ३५, ३६	वायु	..	..	२४, ३५
अर्थन	..	.	१२, ४१	वार्त्त	..	..	२२
अर्थित	.	.	२६	वार्त्ता	..	.	१४, ४३
अर्त्तमान	१५, १८, ३६, ३८, ४१, ४२			वार्त्तिक	...	...	१५
अर्त्तिन्		..	३३	वार्त्तिग	..	.	१५, २७
अर्म्मित	.	.	४८	वाध	..	..	६
अस्त्रित	...	.	२२	वासना	...	४३, ५२	
अश	४, ३३, ३६, ३७, ३८, ४०,			वास्तव	.	७, २२, २८, ४०	
			४५, ४६, ५५	वास्तवत्व	.	२८, ४४	
अशिता	.	.	२१	वाद्या		१७, ३८, ४३	
अस्तु	...	४, ८, ८, १०, २०,		विकल	..	.	४७
		२२, २३, २४, २७, २८, २९, ३८,		विकलता	.		१२
		३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५,		विकलत्व	..	...	२४
		४६, ४८		विकल्प	२, १५, १६, २१, २४, २५,		२८, ३०, ३८, ४०, ४२, ४३
अस्तुता	.	.	४०	विकार	...	१५, ४१	
अस्तुत्व	..	..	४०	विकृति	.	..	४१
अस्तुभूत		१८, २८, ४०		विग्रह	..	२५, ४०, ५१, ५२	
अस्त	.	..	१२, २०	विघटन	..	...	१४
अहिः	..	..	८	विघटयन्		..	३२
अहिरक्ष			८	विघ्न	...	...	८
अहि	...	५, २५, ३७, ४१		विचार	१४, २१, २२, २३, २४, ४६, ५१		
वा	.	३, १२, ३०, २८, ३०,					
		३१, ३२, ३३, ३५, ३७, ३८, ३९,					
		४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८,					
		४९, ५४					

विचारणा ३५	विभ्रुत ३७
विचारणीय ५४	विफल ४२
विचार्यमाण ३८, ४०, ४२	विभावना १३
विजातीय ३२, ५३	विभावित ३८
विजृम्भितत्व २४	विशु १३
विज्ञान २, ५, ९, १०, ११, १२, १५, १७, १८, २३, ३१, ३२, ३४, ३७, ३८, ४८	विभ्रुति ९
विज्ञानाद्देतवादिन् ९	विमति २०, ४२
विक्रित ३७	विमुक्त ३३
विद्यमान ३२, ५४	विरस ३२
विद्यमानता ३२	विराग ७१
विद्या ८, १५	विरुद्ध ३, ४, ५, ६, १९, २१, २३, २४, २६, २८, ३३, ३४, ३४, ३६, ३५, ४७, ५१, ५२
विद्युत् ६, २३	विरुद्धत्व ९, १०, १९, २६
विद्वत् ८, ३५	विरोध १४, २२, २३, २६, २८, २९, ३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९
विधातृ २३	विरोधिन् १०, १५, २५, ३५, ३६, ४४, ४१, ४९, ५१
विधान २४, ४५	विलक्षण २१, २१
विधि ३, ४, ११, १२, १९, २३, २५, ३२, ३४, ३७, ४०, ४३	विलक्षणत्व १३, २७
विध्यस्त १५, १८	विलय ४३
विना ५४	विलसित ११, १२, १३, ३३, ३४, ३६, ४३
विनाश ४२, ४३, ४४	विवर्जित ३६, ४८
विनिवृत्ति ३८	विवर्त ५, १५, २४, २५, ४६
विनेय १, ८, ९, १७	विवर्तत्व २४
विपक्ष २, ६, ९, १६, १९, २०, २१, २६, ३०, ३५, ३८, ४२, ४४, ५१	विवाद ९, १०, १६, १९, २१, २२, २३, २४, २९, ३८
विपरीत ६, १९, २६, २७, ३८, ४१, ४९, ५०, ५२	विवाह ८
विपरीतव्यतिरेक ६	विवृत ४८
विपरीतान्वय ६	विवेक ४१
विपर्यय १, ८, ११, २७, २९, ४६, ४९, ५२	विशद १, ९, १६, १७, १८, २०, ५५
विपर्यस्त २, २७	विशदत्व १६, १८
विपर्याय ९, १०, ११	विशिष्ट २, ४, १२, १५, २०, २९, ३०, ३१, ३७, ४०
विपश्चित् २३	
विपाक २१	
विप्रतिपत्ति २, ९, १३, ३०, ३१, ३७, ४०, ४८, ५४	

INDEX.

८७

विशिष्टता	...	...	२, २८	विषदूष	...	...	५, १७
विशिष्टत्व	...	...	२१, २३, ३१,	विस्तार	...	१७, २३, ३१, ५४	
विशैर्यभाष्य	...	...	२१	विस्तार	...	...	५५
विशुद्ध	...	...	२५	विस्फालन	...	...	५५
विशेष	१, ४, ५, ७, ८, १२, १३,			विस्फुट	...	...	५८
	१६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४,			विस्फुट	...	...	५९
	२७, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२,			वीर	...	...	८
	४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२			वीर्य	...	...	४८
विशेषकाल	...	...	४४	वृक्ष	...	२, ४, ३९, ४२	
विशेषण	८, १०, २४, २७, २८, ३३,			वृक्षत्व	...	...	३४
	३८, ४३, ४६, ४७			वृत्ति	६, १५, १६, १८, २१, ५२,		
विशेषणत्व	...	...	४७		४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५५		
विशेषवृत्ता	...	...	१, १७	वृत्तित्व	...	...	५१
विशेषित	...	...	२२, २८	वृत्तिमत्	...	...	४५
विशेष्य	...	...	१६, ३८, ४७	वृत्तिमत्त्व	...	...	४६, ४५
विश्रुत	...	...	५४	वेद	१८, २५, ३५, ३६, ३७,		
विश्लेष	...	...	२०, ४१		३८, ३९		
विश्लेषित	...	...	१, १८	वेदकार	...	...	३६, ३८
विश्व	...	...	२४	वेदन	...	...	४९
विश्वजनीन	...	...	५५	वेदितव्य	...	...	८
विश्वतः	...	...	२०	वेद्य	...	...	४८
विषधर	...	...	१८	वेद्यत्व	...	...	४८
विषम	...	...	१५, १८	वेला	...	...	५३
विषय	४, ५, ६, ७, ८, १०, ११,			वेकल्प	...	...	५२, ५२
	१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,			वैचित्र	...	...	२८
	१९, २०, २१, २४, २५, २६, २७,			वैज्ञेय	...	...	८, ५४
	२८, ३०, ३४, ३६, ३७, ३८, ४०,			वैदिक	...	...	३७
	४१, ४८, ४९, ५२, ५३			वैधर्म्य	...	...	३५
विषयता	...	...	२३	वैपरीत्य	...	...	५२
विषयत्व	...	...	१४	वैयधिकारण्य	...	...	४५
विषयभूत	...	...	२७	वेयात्य	...	...	२८
विषयाभाष	...	...	७, ५३	वैराग्य	...	...	१९
विषयिन्	...	...	११, ३७	वैरूप्य	...	...	५४
विषयीकृत	...	...	२८	वैलक्षण्य	...	...	५५
विषाद	...	...	५	वैशद्य	१, ५, १६, १७, १८, १९, २०		
विषाण	२, २१, २२, २४, ३३, ४४			वैशेषिक	...	...	१६
विषंवाद	...	...	६, १३, १४	वैषय्य	...	...	२५

वैषादृश्य	...	...	४८	व्यवहार	...	७, १४, १७, २८, ३३,
व्यक्त	...	...	२०, ४१, ५४			५३, ५४
व्यक्ति	२, ३०, ३६, ४१, ४६, ४७			व्यवहित	...	५२, ५७
व्यक्तीकुर्वन्	...	...	५१	व्यसनिता	...	१७
व्यञ्जक	...	...	३५, ३७	व्यस्त	...	१७
व्यञ्जन	...	...	१७	व्याख्यात	...	५७
व्यतिकार	...	...	४५	व्याख्यातृ	...	५७, ५८
व्यतिरिक्त	...	...	४६	व्याख्यान	...	५५, ५७
व्यतिरेक	१, ३, ५, ६, ११, १७, १९, २७,			व्याचक्षाण	...	५७
	२८, ३०, ३१, ३३, ४३, ४५, ५१, ५२			व्याधि	...	४, ५४
व्यतिरेकदृष्टान्त	...	...	३	व्यापक	३, ४, १०, १४, १५, १६,	
व्यतिरेकिन्	...	...	१०		२०, २७, २९, ३३, ३४, ३८, ४४, ४७	
व्याधिकरण	...	...	४७	व्यापकत्व	...	५५, ५६, ४७, ५३
व्यपदेश	...	२८, ३१, ४१, ४२, ४५		व्यापनीय	...	४४
व्यापाकृत	...	...	२८	व्यापार	२, ३, १५, १६, २१, २२,	
व्यापेक्ष	...	...	३३, ५४		३४, ३७, ३८, ३९, ४६, ४७	
व्यापेक्षण	...	...	४४	व्यापित्व	...	५६, ४४, ४६
व्यापेक्षा	...	२४, २५, ४६		व्यापिन्	...	५, १५, ३२, ४४, ४६
व्याभिचार	१, ८, १४, १६, १८, २१,			व्याप्त	३, ३३, ३९, ४०, ४१, ४४,	
	४४, ४६, ४६, ४८, ४९, ४४, ४९				५५, ४२, ४८, ५१, ५२	
व्याभिचारि	...	...	१३, २८	व्याप्ति	२, ३, ४, ६, ७, १४, १५, १६,	
व्याभिचारित्व	...	...	१४, ४३		१७, १९, २३, २६, २८, ३९, ४०,	
व्याभिचारिन्	...	...	९, २३, २६		४१, ४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३	
व्यर्थ	...	...	२८, ४२	व्याप्तिग्रहण	...	४
व्यवच्छेद	९, १०, २६, २९, ३०, ३५, ४०			व्याप्य	३, ३, १०, ११, १४, १५,	
व्यवच्छेद्य	...	...	४०		२७, २९, ३४, ३४, ३८, ४२, ४४	
व्यवधान	...	३, ३२, ४७, ५०		व्यामोह	...	१७, १९, २४
व्यवसाय	...	९, १०, १७, ४९		व्यावर्णन	...	५५, ५६
व्यवसायात्मक	...	...	१	व्यावृत्त	...	४, २४, ४३, ४५, ४६
व्यवस्था	१५, १६, २४, २८, ४१,			व्यावृत्ति	७, २३, २६, ३९, ५७, ५८	
	४४, ४५, ५३			व्यावृत्तिक	...	५०
व्यवस्थान	...	...	३, १२	व्यास	...	५०
व्यवस्थापकत्व	...	...	१६	व्याहार	...	५, १४
व्यवस्थापित	...	...	२८	व्युत्पत्ति	...	३, ९, २०, ३१, ३४, ५२
व्यवस्थित	...	...	४७	व्युत्पन्न	...	४, ६, ३१, ३४, ५५
व्यवस्थितत्व	...	...	५९	व्युत्पाद्य	...	५५
व्यवस्थिति	...	...	५५	व्युदास	...	९, ५६

INDEX.

८८

श	शास्त्र	३, ८, ९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५
शकट ३, ४, ३३, ४१	शास्त्रकृत ९	
शकुनि ४६	शिशपा ४, १०, ३४	
शक्ति १९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३६, ४५, ४८	शिशपाल ३४	
शक्र ८, १०, ३६, ४७	शिशुन् ४४	
शकत्व १३, ३७	शिशुल ४६	
शक्र १३, १४	शिरः ५	
शक्रभूर्द्धन १४	शिरोरत्न ८	
शक्रा १८	शिवक ४, ३४	
शक्ति ६, ५१	शिशु १३	
शक्तितत्ति ५१	शिष्य ४६	
शक्तु ५, १८	शीत ४, ३३, ४५	
शब्द १, २, ३, ५, ६, ८, ९, ११, १२, १३, २०, २६, २७, २९, ३०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४६, ५०, ५१, ५२, ५४	शूल ५	
शब्दन ३४	शुचि ५	
शब्दशास्त्र ३७	शुचित्व ५१	
शयन ३७	शुद्ध ३३, ५४	
शरभ ३६	शून्य ९	
शराव ४१	शून्यत्व १३	
शरीर १०, २३	शृङ्ग ३८	
शरीरिन् ४	शृङ्गार १६	
शरथ ४, ३३	शय ... १३, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५, ३६, ५०, ५१, ५२, ५३	
शरथ ४६	शोधयत् ३०	
शश ३४	शाम ५, २६, ४६	
शशविषाण ३४	शामलित १०	
शशाङ्क ५४	शयण १८	
शशा ५०	शयण ... ३६, ३५, ३६	
शान्तिपेय ८	शयण ५, ६	
शाल ५४	श्री ३५	
शालिनी १३	श्रीमत् ८, ५४	
शालिबीज ४३	श्रुत १८	
शाल्लेय २४, ३९, ४०	श्रुति ... २०, २३, २७, २८	
शानन १३, ४३	श्रूयसाय ३५	

श्रेयस्	...	१८, ३९, ४४, ४९	संपुक्त	...	...	...	५, ५०
श्रेयसी	...	...	५६	संयोग	...	४, २२, ४४, ४५, ४६	४६
श्रोतृ	...	...	५५	संवित्ति	...	...	१६, ४०
श्रोत्र	...	१५, २२, ३५, ३७	संविद्	...	...	७, ५४	५४
श्लोक	...	...	८	संविदित	...	...	५, ४९
श्रुत	...	...	२०	संवृत्ति	...	...	५५
श्रुताव	...	...	५७	संवेदन	...	...	९, १७, ५५
श्रुत्	...	...	९	संयत्तहार	...	...	१७, २५
श्रुत	...	...	९	संशब्दन	...	...	४
				संशय	५, ९, १७, १९, २७, २८, ३०, ३६, ३७, ४५, ४८, ४९		
य							
यट्	...	...	१३	संशीति	...	...	२८
यट्क	...	...	४२	संशरी	...	...	४१
यट्पाद	...	...	२६	संशिक्षि	...	...	८, ९
यौद्धशक	...	...	४१	संस्पृत्व	...	...	४०
योदा	...	...	३७	संस्कार	५, १५, २२, २५, ३७		
				संस्कार्य	...	...	४७
स							
सं	...	...	२०	संस्तृप्त	...	...	१५
संकेत	...	...	३५	संस्तवन	...	...	९, १८
संक्रान्ति	...	...	३९	संस्थान	...	...	१७
संक्षिप्त	...	...	४८, ५४	संस्पर्श	...	...	४७
संक्षेप	...	...	३२, ४१, ५४	संस्पर्शान्	...	...	४९
संख्या	९, १३, १४, १५, १६, १७, २५, २७, ४०, ४९, ५२, ५३			संहति	...	...	३८
संख्याभाष	...	...	६, ५२	संकल	...	१३, २९, ४३, ४४	४४
संयुज्जीत	...	...	३१	सङ्कल	...	...	४५
संग्रह	...	...	१३, २५, ५४	सङ्कलन	...	...	७, २६
संज्ञा	...	...	३१, ५५	सङ्कृत	...	४, २३, ३७, ४९, ४०	४०
संज्ञिक	...	...	२४	सङ्ग	...	...	५२
संज्ञन	...	...	२६, ३८	सङ्गत	...	...	४०, ४२
संज्ञि	...	...	१६	सङ्गम	...	...	१६
संज्ञाभि	...	...	८	सङ्ग्यात	...	...	६
संज्ञाभि	...	...	८	संविद्य	...	...	११
संज्ञाभि	...	...	१८	सजातीय	...	११, २५, ४४, ५३	५३
संज्ञाभि	...	...	२७	सटा	...	...	२६
संज्ञाभि	...	...	४, १३, १८, ४४	सत्	८, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ४२, ४४, ४६, ५४		
संज्ञाभि	...	...	१३	सत्कार्य	...	...	४१

साधारण	...	...	१२, २५, ४३	सिंह	...	...	...	२६
साधारणी	...	...	...	सिद्ध	१, २, ५, ६, ८, १६, २०, २२,			
साधिका	...	...	...	२३, २६, ३०, ३८, ४१, ४२, ४५,				
साधित	...	...	...	४५, ४७, ४८, ४९, ५१				
साधीयस्	...	...	...	५०	सिद्धत्व	...	...	२६, ४४, ४८
साधु	...	...	२४, ४२, ५४	सिद्धसाधन	...	...	...	१६
साधुत्व	...	...	...	सिद्धान्त	...	...	...	२८
साध्य	२, ३, ४, ६, ८, १०, १५, १६, १७,			सिद्धि	२, १०, १२, १८, २१, २२,			
	१६, २२, २४, २५, २६, २७, २८,				२३, २४, २६, २८, ३०, ३५, ३६,			
	२९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५,				३७, ३८, ४१, ४४, ५०			
	५६, ५८, ४४, ४५, ८६, ५१, ५२			सुख	४, ६, १०, १७, २०, २१, २८,			
साध्यता	...	...	...	३३, ३४, ४१, ४०, ४८, ५०, ५२				
साध्यत्व	...	...	२, २५	सुगम	१७, २६, २८, २९, ३०, ३२, ४०, ५२			
साध्यसम	...	...	...	सुत	...	...	...	४१
साधुध	...	...	...	सुपरीक्षित	...	...	...	४६
सापेक्ष	...	...	११, ५४	सुम	...	...	२५, २५	
सापेक्षत्व	...	...	...	सुमसिद्ध	...	...	...	४४
साफल्य	...	...	२७, २८	सुमसिद्धत्व	...	...	१७, २०, ४०	
सामग्री	१, ३, ६, ११, १२, १३, १५,			सुभाषित	...	...	...	४९
	१७, १८, २०, २५, ३२, ४२			सुलभत्व	...	३३, ३५, ३६, ४६		
सामर्थ्य	३, ४, २०, २९, ३२, ३४,			सुव्यवस्थित	...	...	...	८
	४५, ४३, ४८			सूक्त	...	...	३१, ५३	
सामस्त्य	...	१८, १९, ३६, ४१		सूक्ष्म	...	...	...	१५
सामाना	२, ४, ५, ७, ८, १४, १६, १८,			सूत्रक	...	...	...	५४
	२०, २२, २३, २४, ३०, ३७, ३६,			सूचन	...	४, २०, ३५		
	३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७			सूची	...	...	...	२०
साम्प्रतिक	...	...	१५	सूत्र	...	...	१, ७	
सारस्वत	...	...	१५	सूर	...	२५, ३१, ५४		
सारथ्य	...	...	१८, ४०	सृष्टि	...	...	२४, ४१	
सार्थक	...	...	२०	सृष्टिक्रम	...	...	...	४१
सावधारण	...	...	३१	सोपकार	...	...	११, २८	
सावयवत्व	...	...	२१, ५२	सोल्लख	...	...	...	११
सावरण	...	...	१६	सौगत	६, ८, १०, १४, १५, १६, २७			
सावरणत्व	...	...	१		२८, २९, ३२, ३८, ४३, ४८, ४९, ५३			
सावलम्बनत्व	...	...	१४	सौगतीय	...	...	...	१४
साक्षा	...	...	३६	सौरभ	...	...	...	३३
साहस	...	...	४०, ४५	सौरव्य	...	...	४१, ५४	

बोध्य	...	...	...	४५	स्वप्न	...	...	१५, २७
कर्म	...	...	...	४३	स्वभाव	४, ९, १०, १२, १३, १४, १८,		
स्तन	...	...	...	४७, ४८		१९, २४, २५, २९, ३२, ३३, ३४,		
स्तनंधय	...	...	...	५		३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६		
स्तम्भ	...	...	...	२४	स्वभावभूत	...	...	५९
व्याघ्र	...	...	...	५, २७, ४९	स्वभावलिङ्ग	...	...	१८
व्याप्यत्व	...	...	...	४३	स्वयं	२१, २७, ३१, ४४, ४७, ४९, ५३		
व्याप्यन्	...	...	...	४२	स्वरूप	१, ४, ६, ९, १२, १३, १५, १६,		
व्यास	...	...	...	४, ५, ३४		१७, २३, २४, २५, २८, ३१, ३४,		
स्थित	११, १२, १५, १६, १८, २७,					३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ५१, ५४		
	२८, ३६, ३७, ३९, ४०, ४८				स्वरूपता	...	...	१४
स्थिति	...	४, १४, ४२, ४६, ५३			स्वरूपसत्त्व	...	...	४४
स्थिर	...	...	...	४३	स्वरूपाभाव	...	...	४९
स्थूल	...	...	...	४३	स्वरूपासिद्ध	...	...	५१
स्निग्ध	...	...	...	४३	स्वर्ग	...	...	३०
स्पर्श	...	३, ५, ३५, ४५, ४९, ५०			स्वर्गकाम	...	...	३७
स्पर्शन	...	...	...	३५, ५०	स्ववचन	...	...	५, २७
स्मृता	...	...	...	६	सत्यतर	...	...	३५
स्मृतीकृत	...	...	...	५५	स्वसंवेदन	...	...	९
स्फटिक	...	...	...	४३	स्वातन्त्र्य	...	...	५४
स्फुट	...	...	...	१३	स्वापूर्वार्थ	...	...	१
स्मरण	२, ३, १४, १५, २०, २५,				स्वायं	...	...	३, १५
	२६, ३७, ३८, ४७				स्वायंनिमान	...	...	३१
स्मरणाभाव	...	...	...	५०	स्वाश्रय	...	...	४९
स्मृति	२, ३, १४, १६, १७, १९,							
	२५, ३७, ४०, ४७, ४८							
व्यातकार	...	...	...	४८	हंस	...	...	२६
व्यादादि	...	...	...	४५	हत	...	...	५७
व्य	१, ५, ९, १२, १३, १४, १५, १६,				हन्त	...	...	५७
	१७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५,				हर	...	...	१, ९
	२७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३८,				हरि	...	...	३
	३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,				हर्ष	...	...	५
	४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५				हस्तिन्	...	...	६
व्यक्	...	...	...	५५	हान	...	...	५, ४८
व्यतः	...	१, ११, १२, १३			हानि	...	१२, १९, ४४, ४५	
व्यतःसिद्ध	...	...	...	१२	हि	१०, १८, २२, ३३, ३४, ३५,		
व्यतन्त्र	...	...	७, ४०, ४५			३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८		

